

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΑΥΡΙΔΗ
(Α.Μ.:1012202003026)

Θέμα: «Σπυρίδων Λάμπρος (1851-1919): Η πορεία ενός επιφανούς ιστορικού»

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2022

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	2
Εισαγωγή.....	4
Α΄ Κεφάλαιο	
Η γέννηση και τα πρώτα χρόνια της ζωής του.....	6
1.1. Σύντομη αναφορά στο πρόσωπό του.....	6
1.2. Η ζωή του.....	7
1.3. Η οικογένειά του.....	9
Β΄ Κεφάλαιο	
Πολιτικό και Ιστορικό πλαίσιο της εποχής του.....	16
2.1. Πολιτικό πλαίσιο.....	16
2.2. Εθνικός Διχασμός.....	18
2.3. Αίτια Διχασμού.....	19
2.4. Οι δύο παρατάξεις.....	20
Γ΄ Κεφάλαιο	
Η Πολιτική του δράση.....	26
3.1. Ο Σπυρίδων Λάμπρος ως πολιτικός.....	26
3.2. Σύνθεση Υπουργείων.....	29
Δ΄ Κεφάλαιο	
Το Ιστορικό του έργου.....	31
4.1. Ο Σπύρος Λάμπρος ως ιστορικός.....	31
4.2. Κατάλογος των έργων του.....	37
Ε΄ Κεφάλαιο	
Παρακαταθήκη του έργου του μέσα από Πρωτογενείς πηγές.....	40
5.1. «Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων κατά τους Μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας».....	40
5.2. Πανηγυρικός λόγος «25 ^η Μαρτίου 1905».....	49
5.3. «Αι Αθήναι περί τα τέλη του Δωδεκάτου αιώνας».....	56
5.4. «Εκθεσις Σπυρίδωνος Σπ. Λάμπρου προς την βουλήν των Ελλήνων περί της εις το Άγιον Όρος αποστολής αυτού».....	60
5.5. «Ελλάς και Βυζάντιον».....	69
Επίλογος.....	74
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	76
Περίληψη.....	80

Πρόλογος

Αυτή η πτυχιακή εργασία, η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών με ειδίκευση στη «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και Προοπτικές», έχει ως αντικείμενο την αντιμετώπιση της ζωής και το έργο του Σπύρου Λάμπρου. Αποτελεί τμήμα των μεταπτυχιακών μου υποχρεώσεων στο πλαίσιο του βασικού κύκλου μαθημάτων για την περάτωση των σπουδών μου.

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό να μελετήσει τη ζωή και το έργο του Σπύρου Λάμπρου, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από τις αναφορές δικών του έργων καθώς και από τις πληροφορίες που αντλούμε από τους οικείους του και τους μελετητές. Ο Σπύρος Λάμπρου αποτελεί μια σημαντική προσωπικότητα του έθνους μας καθώς συνέβαλε σημαντικά σε πολλούς τομείς.

Αρχικά, αποτέλεσε έναν σημαντικό ιστορικό της εποχής, θεωρούμενος ως συνεχιστής του ιστορικού Παπαρηγόπουλου. Κατάγεται από επιφανή οικογένεια με σημαντικούς προγόνους που έδρασαν στον τομέα της τέχνης αλλά και στο εμπόριο. Γεννήθηκε στα Ιωάννινα, αλλά ταξίδεψε και σπούδασε σε πολλές χώρες του εξωτερικού, γεγονός που τον βοήθησε να διευρύνει τις αντιλήψεις του και τους ορίζοντές του.

Σημαντικός σταθμός αποτελεί για εκείνον η επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη. Είχε ως σκοπό να μελετήσει και να ερευνήσει τα αρχεία των βιβλιοθηκών του και να ταξινομήσει όλα τα χειρόγραφα του τόπου.

Μέσα από τα έργα του συγκεντρώνουμε πολλές πληροφορίες για τη δράση του, τις αντιλήψεις του αλλά και την αφοσίωσή του στο έθνος. Πολλά γραπτά του κείμενα υποδηλώνουν τη κινητοποίησή του στον χώρο των γραμμάτων και την αγάπη του για την ιστορία του έθνους. Είχε ως σκοπό να αποδείξει τη συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα έως και σήμερα, υπογραμμίζοντας την αγωνιστικότητα των Ελλήνων σε μάχες του παρελθόντος, από τους Περσικούς Πολέμους έως και την Επανάσταση του 1821.

Αυτή η φιλοπατρία του πολύ γρήγορα τον έφερε στη θέση του Πρωθυπουργού της Ελλάδος σε μια κρίσιμη περίοδο για την Ελλάδα. Είχε να αντιμετωπίσει τον εθνικό διχασμό και να αναλάβει την εξουσία σε μια δύσκολη εποχή.

Σε κάθε περίπτωση βλέπουμε τον Σπυρίδωνα Λάμπρο να αποτελεί μια εξέχουσα προσωπικότητα που έδρασε σε ιστορικό και πολιτικό επίπεδο. Το συγγραφικό του έργο ακόμα, αποτελεί εξέχουσας σημασίας, καθώς πολλά του έργα εξυμνούν την Ελλάδα, τα κατορθώματα των Ελλήνων, αλλά ταυτόχρονα εστιάζουν στον τομέα της έρευνας αρχείων και χειρογράφων.

Τέλος, διαβάζοντας την εργασία θα καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα και θα προβάλλουμε μια από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες της ελληνικής περιόδου, το πρόσωπο της οποίας δεν φωτίστηκε τόσο σθεναρά, όσο θα άξιζε. Με την πραγματοποίησή της της διπλωματικής εργασίας θα επιθυμούσα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς την καθηγήτριά του μεταπτυχιακού κ. Ιωάννα/Σουλτάνα Κοτσώρη, η οποία στάθηκε πολύτιμη βοήθεια σε όλη την διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Τέλος, οφείλω να εκφράσω ιδιαίτερες ευχαριστίες προς την οικογένειά μου για την υποστήριξη και την αμέριστη συμπαράσταση σε όλες μου τις προσπάθειες.

Εισαγωγή

Αυτή η εργασία πραγματεύεται το θέμα της ζωής και της δράσης του Σπύρου Λάμπρου, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από την έρευνα, την πολιτική του, τη δράση του ως ιστορικός και το συγγραφικό του έργο.

Συγκεκριμένα, είναι φρόνιμο να χωρίσουμε την εργασία σε επιμέρους ενότητες, προκειμένου να μπορέσουμε να ερευνήσουμε καλύτερα τη δράση, τη ζωή και το έργο του. Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο θα κάνουμε μια μικρή αναφορά στην προσωπικότητα του Σπύρου Λάμπρου, καθώς θα συγκεντρώσουμε στοιχεία για τη ζωή του, την οικογένειά του και τις σπουδές του.

Είναι σαφές ότι ο Σπύρος Λάμπρου έδρασε σε μια περίοδο, όπου ήταν έντονα τα πολιτικά δρώμενα της Ελλάδας, με αποκορύφωμα τον εθνικό διχασμό. Με δεδομένο αυτό, θα προσωρήσουμε στο δεύτερο κεφάλαιο σε μια καταγραφή του ιστορικού πλαισίου, έτσι όπως διαμορφώθηκε πριν την ανάληψη της Πρωθυπουργίας. Θα μας απασχολήσει η πολιτική ατμόσφαιρα που επικράτησε το διάστημα αυτό, καθώς και την περίοδο ανάληψης της εξουσίας.

Στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο αφού ολοκληρώσουμε την πολιτική σκηνή και αναφερθούμε στην πολιτική του δράση, θα προχωρήσουμε στο Δ' κεφάλαιο στην καταγραφή των έργων του. Θα αναφέρουμε το συγγραφικό του έργο, αλλά ταυτόχρονα θα παραθέσουμε και σε μορφή τίτλων όλο το συγγραφικό του έργο, παρατηρώντας ότι τα περισσότερα από αυτά αφορούν την ιστορική έρευνα.

Αφού κάνουμε την αναφορά αυτή, θα παραθέσουμε στο πέμπτο κεφάλαιο αποσπάσματα από συγκεκριμένα έργα, τα οποία θα αναλύσουμε και θα μας βοηθήσουν εν τέλει να προβούμε σε συγκεκριμένα συμπεράσματα.

Στο πρώτο έργο, θα αναφερθούμε στην καταγραφή κωδίκων, έτσι όπως ο ίδιος τους κατέγραψε. Θα παραθέσουμε συγκεκριμένα αποσπάσματα και θα δούμε στοιχεία για τον καθένα από αυτά, καθώς και πληροφορίες που σχετίζονται με το κάτοχο του κώδικα, τον τόπο και το έτος εύρεσής του.

Σε επόμενο έργο, θα δούμε μια πανηγυρική του ομιλία κατά την 25^η Μαρτίου το έτος του 1905. Σε αυτό το σημείο, θα παρατηρήσουμε τη φιλοπατρία του και τον πατριωτισμό του, καθώς μέσα από τον λόγο του εξυμνεί τα κατορθώματα των αγωνιστών, όχι μόνο του 1821, αλλά και των αρχαιότετων χρόνων, από την περίοδο των Περσικών Πολέμων.

Τέλος, τελευταίο έργο που θα μελετήσουμε είναι η επιστολή του προς τη βουλή των Ελλήνων, όταν εκείνος βρέθηκε στο Άγιο Όρος. Παρατηρούμε σε αυτή την επιστολή τον ενθουσιασμό του με το φυσικό περιβάλλον, αλλά και την αφοσίωσή του στα θεία. Συσχετίζει την αγωνιστικότητα των Ελλήνων με τη θεϊκή συμβολή και ενθουσιάζεται με τον κόσμο του πνεύματος, μέσω των βιβλίων της αθωνικής βιβλιοθήκης. Αποφασίζει μάλιστα, να εφαρμόσει μια καταγραφή των ελληνικών χειρογράφων.

Έτσι λοιπόν, ο Σπύρος Λάμπρου ήδη καταλαβαίνουμε πως επρόκειτο για μια δραστήρια προσωπικότητα που έδρασε υπέρ του έθνους του και αγάπησε τον πολιτισμό και την αγωνιστικότητα της Ελλάδας όσο τίποτα άλλο.

Α΄ Κεφάλαιο

Η γέννηση και τα πρώτα χρόνια της ζωής του

1.1.Σύντομη αναφορά στο πρόσωπό του

Στο κεφάλαιο αυτό θα κάνουμε μια μικρή εισαγωγή στην προσωπικότητα του Λάμπρου και θα μιλήσουμε για τη ζωή του, τις σπουδές του, την οικογένειά του και την καταγωγή του γένους του. Επίσης, θα δούμε σύντομα τη δραστηριότητα που ανέπτυξε σε διάφορους τομείς.

Ο Σπύρος Λάμπρου αποτέλεσε μία προσωπικότητα, η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο του 19ου και 20ου αιώνα ήταν. Ήταν καθηγητής ιστορίας, αποτέλεσε πρύτανης του πανεπιστημίου, βασικό μέλος της εθνικής εταιρείας και πρωθυπουργός σε μία πολύ δύσκολη στιγμή της Ελληνικής ιστορίας, την περίοδο δηλαδή του Εθνικού διχασμού. Διετέλεσε σημαντικές δράσεις που διαμόρφωσαν και τους Ελληνικούς αθλητικούς θεσμούς. Ήταν Πρόεδρος του Πανελληνίου γυμναστικού συλλόγου, Γενικός Γραμματέας επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων, πρόεδρος του ΣΕΑΓΣ και πρωτοπόρος στην διοργάνωση των Πανελληνίων αγώνων.

Ο Λάμπρου προχώρησε και σε σημαντικό συγγραφικό έργο, το οποίο αποτελείται από πολλές μελέτες, τις οποίες εξέδωσε μετά το θάνατό του. Θεωρείται συνεχιστής του Ζαμπελίου και του Παπαρηγοπούλου. Επιδιώκει να τονίσει την ελληνικότητα του Βυζαντίου και να αναδείξει την Ελληνική συνέχεια όλου του ελληνικού πολιτισμού. Έτσι αποτελεί ένα από τους βασικούς συνεχιστές της ιστορίας, σχηματίζοντας μία Εθνική ιστοριογραφική σχολή, γνωστή ως ελληνικός ιστορισμός.¹

Βασικός ιδεολογικός πυρήνας για εκείνον αποτέλεσε η Μεγάλη Ιδέα. Ταυτόχρονα, το ενδιαφέρον του στράφηκε προς την κοινωνική και πολιτική δράση των αλύτρωτων περιοχών στον ελλαδικό χώρο. Το 1882 ίδρυσε μαζί με τον Νικόλαο πολίτη, τον Γεώργιο Δροσίνη και τον Τιμολέοντα Φιλήμονα την Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος, μαζί με άλλους ιστορικούς.²

Την ίδια περίοδο, τα ίδια πρόσωπα συμμετείχαν σε διεργασίες, που αφορούσαν τον ελληνικό αθλητισμό. Ο Λάμπρου έγινε πρόεδρος μετά το θάνατο του

¹Θ. Χρήστου, *Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της επανάστασης του 1821*, Αθήνα 2013, σ. 32.

²Δ. Σ.Μπαλάνος, «Σπυρίδων Π. Λάμπρος», στο: *Ηπειρωτικά Χρονικά, παράρτημα δεύτερον - βιογραφικόν*, τ. 3, Αθήνα 1928, σ. 2-3.

Ιωάννη Φωκιανού στο πανελλήνιο Γ.Σ., μετά τους πρώτους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες. Έτσι τότε ξεκίνησε να δημιουργεί έναν σύνδεσμο με ελληνικά αθλητικά σωματεία, με τη βοήθεια των οποίων οργανώθηκαν οι σύγχρονοι πανελλήνιοι αγώνες κατά το 1901. Παράλληλα, την ίδια χρονιά έγινε γενικός γραμματέας της επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων.

Η θέση του Σπύρου Λάμπρου ενδιέφερε ιδιαίτερα στην ουσία τη δημόσια ζωή και τη Βασιλική οικογένεια και έτσι πολύ σύντομα έγινε ο πρωθυπουργός του Κράτους. Ο Λάμπρου παρέμεινε πρωθυπουργός μέχρι την στιγμή όπου ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα. Στη διάρκεια της πρωθυπουργίας του, έγιναν γεγονότα όπως ο αγγλογαλλικός αποκλεισμός της Αθήνας και τα Νοεμβριανά. Κατηγόρησαν τον Λάμπρου ως υπεύθυνο των Νοεμβριανών επεισοδίων και για αυτό τον δίκασαν σε εξορία, στην Ύδρα και στη Σκόπελο. Του επετράπη να γυρίσει στην Αθήνα, όταν πια ήταν πολύ άρρωστος.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, πως πρόκειται για μια σημαντική προσωπικότητα που συνέβαλε σημαντικά σε πολλούς τομείς του ελλαδικού χώρου. Έτσι, θα ερευνήσουμε πρώτα μερικά γεγονότα και στιοχεία της ζωής του και της οικογένειάς του, θα μελετήσουμε την ιδιότητά του ως πολιτικός καθώς και το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο έδρασε. Επίσης, θα δούμε το συνολικό του έργο έτσι όπως αναπτύχθηκε υπό την ιδιότητά ως ιστορικός και τέλος θα αναλύσουμε μερικά από τα έργα που δημοσίευσε.³

1.2. Η ζωή του

Γεννήθηκε στις 8/20 Απριλίου 1851 στην Κέρκυρα. Ο πατέρας του ήταν ονομισματολόγος Παύλος Λάμπρου, με καταγωγή από την Ήπειρο. Το 1860 μεταφέρθηκε με την οικογένειά του στην Αθήνα για να ολοκληρώσει τις σπουδές του: τα μαθήματα του ελληνικού σχολείου διδάσκονταν στο σπίτι (1860-1863), τα μαθήματα του γυμνασίου στο Β' Γυμνάσιο Αθηνών (1863-1867), ενώ σπούδασε γλωσσολογία στο Εθνικό Πανεπιστήμιο (1867-1871). Στη συνέχεια ακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στα Πανεπιστήμια του Βερολίνου και της Λειψίας, όπου έλαβε το διδακτορικό του στη Φιλοσοφία το 1873.⁴ Η διατριβή του είχε τίτλο «Περί εποίκων των ελληνικών αποικιών και των τιμών και προνομίων που τους παραχωρήθηκαν». Από το 1875 έως το 1878 έκανε πρόσθετες μελέτες και έρευνες

³ Δ. Σ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 4.

⁴ Αλ. Σολωμού, «Λάμπρος Σπυρίδων», στο: *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα 1986, σ. 77.

στην Ευρώπη: Γερμανία, Ολλανδία, Γαλλία, Βέλγιο, Αγγλία, Αυστρία, Ιταλία. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1877 και τον επόμενο χρόνο διορίστηκε Επίκουρος Καθηγητής Ελληνικής Ιστορίας και Γραμματισμού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Στη συνέχεια αποτέλεσε Αρχιεπιθεωρητής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και το 1890 έγινε τακτικός καθηγητής Ελληνικής Ιστορίας και Παλαιογεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπηρετώντας δύο φορές ως πρύτανης του πανεπιστημίου (1904-1905 και 1911-1912) και τρεις φορές ως Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1893-1894, 1909-1910 και 1914-1915). Υπήρξε εξέχων ιστορικός και λόγιος που διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας για έξι μήνες.⁵

Το 1887 εξελέγη διακεκριμένος καθηγητής της Γενικής Ιστορίας, όπου δίδαξε μέχρι το 1917, οπότε προήχθη σε τακτικός καθηγητής. Εκτός από τα διδακτικά του καθήκοντα, κατείχε και διοικητικές θέσεις στην εκπαίδευση. Διετέλεσε Συνήγορος του Δημοτικού Εκπαιδευτικού Πολίτη, Πρόεδρος της Εποπτικής Επιτροπής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής και Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών (1904-1905, 1911-1912).⁶

Το 1882 με τους Νικόλαο Πολίτη, Γεώργιο Δροσίνη και Τιμολέοντα Φιλήμονα ίδρυσε την Ελληνική Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία. Μαζί με τα άλλα μέλη της εταιρείας, ιδρύθηκαν ως εθνικές εταιρείες, οι οποίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Υπήρξε υποστηρικτής της βασιλικής οικογένειας και αποτέλεσε Πρωθυπουργός της Ελλάδας από τις 27 Σεπτεμβρίου 1916 έως τις 21 Απριλίου 1917 (κυβέρνηση Σπυρίδωνος Λάμπρου το 1916) κατά την περίοδο Νοεμβρίου μετά τον διορισμό του Κωνσταντίνου Α'. Την περίοδο αυτή ανέλαβε και το Υπουργείο Εκκλησίας και Δημόσιας Παιδείας. Με την επιστροφή του Ελευθέριου Βενιζέλου, εξορίστηκε στην Ύδρα και τη Σκόπελο, ενώ η περιουσία του δημεύτηκε.

Ο Σπυρίδων Λάμπρος επικοινωνούσε με το κοινό και ήταν σημαντικό μέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Κατά τη διάρκεια της Κρατικής Μεραρχίας και κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α' του ανέθεσε να σχηματίσει κυβέρνηση. Διετέλεσε επίσης Γενικός Γραμματέας της Ολυμπιακής Επιτροπής (1901-1918), Πρόεδρος του Συνδέσμου Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (1897-1906), του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου κ.λπ. Αναφέρεται

⁵ Φ. Γαζή, «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη. Η περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου (1851-1919)», στο: *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*. «Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)», Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 193-213.

⁶ Δ. Σ.Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 7.

ότι συμμετείχε και στην πνευματική κίνηση του Μπριτζ. Πέθανε από ασθένεια στην Αθήνα στις 23 Ιουλίου 1919.

1.3. Η οικογένειά του

Η οικογένεια Λάμπρου καταγόταν από τους Καλαρρύτες. Μάλιστα, η εξέλιξη της οικογένειας και η εξέλιξη των μελών της σχετίζονται με τα τραγικά γεγονότα της καταστροφής της ιστορικής πόλης των Τζουμέρκων. Στις αρχές Ιουλίου 1821, οι Καλαρρύτες ξεσηκώθηκαν για να οραματιστούν την ελευθερία και την εθνική κυριαρχία στο πλαίσιο του ενθουσιασμού τους για την εθνική επανάσταση. Τα αποτελέσματα δεν τους αδικούσαν. Η επανάσταση απέτυχε και χιλιάδες Τουρκαλβανοί λεηλάτησαν και πυρπόλησαν τα πάντα, καταστρέφοντας τα θεμέλια των Καλαρρυτών, καθώς και το γειτονικό Συρράκο. Για τη συντριπτική πλειονότητα των Καλαρρυτών, η γενική καταστροφή ήταν αναμφίβολα η αρχή μιας προνομιακής ζωής και τελικά το τέλος μιας εποχής. Για κάποιους όμως που έχουν καταφέρει να επιβιώσουν και να μεταφερθούν με μόνιμη εγκατάσταση σε άλλα φιλόξενα μέρη, είναι η αρχή μιας αναγέννησης και μιας νέας δημιουργικής πορείας ζωής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ιστορία της οικογένειας Λάμπρου.

Ο πατριάρχης της οικογένειας Ιωάννης Λάμπρος, επιφανής επιχειρηματίας με σημαντική δραστηριότητα στη Νάπολη και τα Ιωάννινα της Ιταλίας, συνελήφθη από τους Τούρκους στις αρχές της επανάστασης ως όμηρος των Ιωαννίνων, κατηγορούμενος ως αρχηγός των Ιωαννίνων. Κατηγορήθηκε αυτουργός της επανάστασης και απαγχονίστηκε. Από αυτό το σημείο ξεκινά η περιπέτεια και η αρχή μιας νέας πορείας για την οικογένεια Λάμπρου. Μετά από πολλές περιπέτειες, η χήρα του Ιωάννη Λάμπρου και ο γιος της Παύλος, περίπου δύο ετών, κατέφυγαν στην Κέρκυρα, όπου βρήκαν καταφύγιο. Σύντομα, πεθαίνει και ο ορφανός, από δυο γονείς Παύλος, καθώς βρίσκει προστασία στο θείο του Απόστολο Ν. Παπαγεωργίου, ο οποίος ήταν χρυσοχόος στο επάγγελμα στη Χαλκίδα. Έμαθε την τέχνη της χρυσοχοΐας και της χαρακτηριστικής από τον θείο του Παύλο Λάμπρο. Αυτό το επάγγελμα το άσκησε στην Κέρκυρα με τον Ζακυνθινό Διονύσιο Φραγκόπουλο και τον παντρεύτηκε η κόρη του Γεωργία. Απέκτησαν πέντε παιδιά, το τρίτο τον Σπυρίδωνα

Λάμπρο, διάσημο ιστορικό, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αργότερα πρωθυπουργό της Ελλάδας.⁷

Ο Παύλος Λάμπρος είναι μια διαφορετική περίπτωση μιας ιδιοφυΐας της οποίας η ιστορία και η προσφορά στην τέχνη, στην επιστήμη και στην κοινωνία είναι ελάχιστα γνωστές. Για το λόγο αυτό, αξίζει να αναφερθούμε σύντομα σε μερικές δράσεις του. Όπως αναφέρθηκε, γεννήθηκε στους Καλαρρύτες Ιωαννίνων στις 29 Ιουνίου 1820. Ο πατέρας του, Ιωάννης Λάμπρος, είχε εγκατασταθεί εδώ και καιρό στη Νεάπολη της Ιταλίας, όπου διηύθυνε μια γνωστή επιχειρηματική εταιρεία. Το 1821 συνελήφθη από τους Τούρκους στα Ιωάννινα και απαγχονίστηκε μαζί με άλλους υποψηφίους. Ο Παύλος έχασε τον πατέρα του, τα υπάρχοντά του και το σπίτι του στην καταστροφή που ακολούθησε. Κατέφυγε μαζί τη μητέρα του στην Κέρκυρα, όπου βρήκαν καταφύγιο. Όταν πέθανε η μητέρα του, ο θείος του Απόστολος Παπαγεωργίου τον έθεσε υπό τη φροντίδα του και μαζί του μαθήτευσε ως χρυσοχόος και χαράκτης. Παντρεύτηκε τη Γεωργία Φραγκοπούλου, κόρη του χρυσοχόου Διονυσίου Φραγκόπουλου. Είναι αφοσιωμένος στην επιστήμη της νομισματικής και ενώ είναι αυτοδίδακτος, δημοσιεύει έρευνα που είναι παγκοσμίως γνωστή. Αυτοδίδακτος, αν και δεν σπούδασε, αφοσιώθηκε στη συλλογή και έρευνα νομισμάτων και διακρίθηκε στον τομέα της νομισματικής παγκοσμίως, μέσα από τα γραπτά του έργα που εκδόθηκαν στα ελληνικά, γαλλικά και γερμανικά, αρχικά στην Κέρκυρα. Από το 1860 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα.

Ο Παύλος Λάμπρος είναι ένας καταξιωμένος συλλέκτης. Η αρχαία συλλογή νομισμάτων του ήταν σημείο αναφοράς εκείνη την εποχή, και η μεσαιωνική συλλογή νομισμάτων του είναι μια από τις πλουσιότερες στην Ευρώπη. Παράλληλα, κατέγραψε τις παρατηρήσεις του με επιστημονικό τρόπο, συγγράφοντας τα γραπτά του στην Κέρκυρα το 1855 και συνεχίζοντας για τα επόμενα 30 χρόνια. Άλλοι Φράγκοι κατακτητές είναι από τις πλουσιότερες συλλογές στην Ευρώπη. Πέθανε στην Αθήνα στις 11 Οκτωβρίου 1887 και κηδεύτηκε το απόγευμα της 12ης Οκτωβρίου. Γιος του ήταν ο Έλληνας ιστορικός και πρωθυπουργός Σπυρίδων Λάμπρος. Ο Παύλος Λάμπρου αποτέλεσε μια αξιοσέβαστη μορφή της κοινωνίας, στοιχείο που αποδεικνύεται και μέσα από την εφημερίδα της εποχής στις 13/10/1887:

⁷ Απ. Κατσίκης, «Σπυρίδων Λάμπρος, ο διαμορφωτής του ελληνικού ιστορισμού» στην ιστοσελίδα: *Ηπειρωτικός αγώνας*, 29/07/2020, διαθέσιμο στο: <https://www.agon.gr/istories/36467/spyridon-lampros-o-diamorfotis-toy-ellinikoy-istorismoy/>, ημερομ. Προσπελ. 30/07/2022.

«Χθες την 3η μ.μ. εγένετο η κηδεία του σεβαστού συμπολίτου μας Παύλου Λάμπρου. Εις την κηδείαν ταύτην ηκολούθησε μέγα μέρος της κοινωνίας των Αθηνών εκ των εκλεκτοτέρων αυτής τάξεων (...) μεταξύ των ακολουθησάντων διεκρίνοντο υπουργοί, βουλευταί, ων ήτο φίλος, ο Πρύτανις του Πανεπιστημίου και πολλοί καθηγηταί, τραπεζίται, έμποροι μεθ' ων απάντων διετέλει εις φιλικωτάτας σχέσεις, κοινωνικώτατος υπάρξας». ⁸

Ακόμα,συνέγραψεαρκετάσημαντικά συγγράμματα και μελέτες. Οι επιστημονικές αυτές μελέτες σχετίζονταιμε τα ελληνικά νομίσματα και την ιστορία της χώραςκατά την περίοδο των μεσαιωνικών χρόνων. Μερικά από τα συγγράμματά του είναι:⁹

Περί των εκ Καλαρρυτών Χρυσοχόων και της τέχνης αυτών

Περί έξ χρυσών νομισμάτων του Φιλίππου, εν Κερκύρα 1855, έργο το οποίο μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον Μαρίνο Π. Βρετό.

Monete inedite dei gran Maestri dell' ordine di S. Giovanni di Gerusalemme in Ridi. Venezia 1865

Monete inedite dei gran Maestri, Primo-Supplemento. Venezia1866

ΑνέκδοτοννόμισμαΣαρουκχάν, ΕμίρουτηςΙωνίας, κοπένενΕφέσω
Νομίσματα της Νήσου Αμοργού

Νομίσματα ανέκδοτα, κοπέντα εν Πέρα υπό της αυτόθι αποικίας των Γενουηνσίων

Unedirte Münzen und Bleibullen der Despoten von Epirus

Ανέκδοτα νομίσματα του Μεσαιωνικού Βασιλείου της Κύπρου

Ανέκδοτα Νομίσματα κοπέντα εν Γλαρέντσα

Monnaies Inedites d' Antioche et de Tripoli.

Monnaies Inedites de Chio

Monnaies inedites de Pierre - Raymond Zacosta

Ανέκδοτα νομίσματα και μολυβόβουλα των κατά τους μέσους αιώνας δυναστών της Ελλάδος

⁸Απ. Κατσίκης, *ό.π.*

⁹ Δ. Σ.Μπαλάνος, *ό.π.*,σσ. 8-9.

Νομίσματα και μετάλλια της Επτανήσου Πολιτείας και της προσωρινής των Ιονίων Νήσων παρά των Άγγλων κατοχής

Νομίσματα των αδελφών Μαρτίνου και Βενεδίκτου Β' Ζαχαριών δυναστών της Χίου.

Μεσαιωνικά νομίσματα των δυναστών της Χίου, 1886¹⁰

Όλα τα παιδιά του Παύλου είχαν σημαντική δράση σε διάφορους τομείς. Ανάμεσα σε αυτούς εντάσσεται και ο εξεταζόμενος ιστορικός, πολιτικός και πρωθυπουργός Σπύρος Λάμπρος.

Ο Σπυρίδων Λάμπρος γεννήθηκε στις 8 Απριλίου 1851 στο νησί της Κέρκυρας και εκεί έλαβε την πρώτη μόρφωσή του, ολοκληρώνοντας την εγκύκλιο Παιδεία στην Αθήνα. Νονός του ήταν ένας επιφανής λόγιος Έλληνας, ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο οποίος υπήρξε και δάσκαλός του. Από πολύ μικρός εδειξε μια τάση στις ξένες γλώσσες και τα γράμματα, γνωρίζοντας να μιλάει ιταλικά, γαλλικά, γερμανικά και αγγλικά. Έπειτα, συνέχισε τις σπουδές του στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη. Μάλιστα, αφού ολοκλήρωσε τη φιλοσοφική σχολή και την μετεκπαίδευσή του στο Βερολίνο, στο Παρίσι, στο Λονδίνο και στη Βιέννη όπου και έγινε διδάκτορας. Όταν γύρισε στην Ελλάδα η ακαδημαϊκή του καριέρα συνεχίστηκε, καθώς έγινε υφηγητής της Ελληνικής Ιστορίας και Παλαιογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τακτικός Καθηγητής κατά το 1890.¹¹ Στη συνέχεια, έγινε κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής, κατά το 1893-94, 1909-10, 1914-15 και Πρύτανης του Πανεπιστημίου, από το οποίο αποχώρησε με τη συνταξιοδότησή του το 1917.

Ο Σπύρος Λάμπρος αποτέλεσε σημαντικό ιστορικό ερευνητή και συγγραφέα με πληθώρα έργων. Στα 53 χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων είχε έντονη συγγραφική πορεία, παρατηρούμε 479 έργα και πραγματείες. Αποτέλεσε τον μοναδικό συντάκτη του περιοδικού «Νέος Ελληνομνήμων», στο οποίο υπήρξε και εκδότης. Το περιοδικό αυτό αποτέλεσε μεγάλη σημασία για τη Μεσαιωνική και Νεότερη Ελληνική ιστορία. Μέσα από αυτό εκδόθηκαν από το 1904 μέχρι το 1917 δεκατρείς τόμοι και το πρώτο τεύχος του 14ου.

Μετά από εντολή της Βουλής ερεύνησε αρχεία από 20 βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους, συγκεντρώνοντας χιλιάδες χειρόγραφα. Αποτέλεσε

¹⁰ Δ. Σ.Μπαλάνος, *ό.π.*, σσ. 10-13.

¹¹ Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, *Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό*, Αθήνα 1994, σσ. 153-176.

σημαντικός ιστορικός του έθνους και πρωτεργάτης της Ιστορικής Επιστήμης. Ο ίδιος πίστευε ότι ο πιο σταθερός τρόπος για να παραχθεί η ιστορική γνώση είναι η “αυτοψία” των πρωτογενών πηγών. Ο Σπύρος Λάμπρου υπερασπιζόταν την διεπιστημονικότητα, και είχε πολλές γνώσεις γύρω από την Ιστορία, τη Γεωγραφία, την Τοπογραφία αλλά και την Ψυχολογία, μελετώντας ταυτόχρονα θέσεις λογίων όλης της Ευρώπης. Το 1905 διατυπώνει και τη σηματικότητα που έχει η Ιστοριογραφία σε τέχνες όπως τη φωτογραφία ή τον ηλεκτρισμό.¹²

Είχε ως σκοπό να ερευνήσει την εθνική ιστορική πραγματικότητα αλλά και να προωθήσει το αίσθημα του εθνικισμού. Για τον λόγο αυτό διατύπωσε πολύ γρήγορα τις απόψεις του για την αξία της Ιστορίας και της Ιστοριογραφίας. Μέσα από τις ομιλίες του και τις δημοσιεύσεις του προσπάθησε να θεμελιώσει την άποψη ότι η Ιστοριογραφία έχει ως μοναδικό σκοπό ύπαρξης να υπηρετεί το έθνος και την πατρίδα.

Ο Σπύρος Λάμπρου αποτέλεσε μια σημαντική προσωπικότητα και συνέβαλε στη διαμόρφωση της ελληνικής και εθνικής συνείδησης και επιστήμης. Συγκρότησε θεσμούς, οι οποίοι είχαν σκοπό να μελετήσουν το παρελθόν, μέσα από γεγονότα και ιστορικές εκφάνσεις. Επίσης, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι διαμόρφωσε τη νεοελληνική ιστορική συνείδηση με τη βοήθεια νέων εφαρμογών και εργαλείων, όπως ήταν τα ιστορικά σεμινάρια.

Εκτός από τις επιστημονικές ενασχολήσεις του ο Σπυρίδων Λάμπρος αποτέλεσε μια δραστήρια προσωπικότητα και στον οργανωτικό τομέα. Ίδρυσε τον «Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό», αποτέλεσε σημαντικός και σταθερός εταίρος της «Αρχαιολογικής Εταιρείας», του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», της «Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας» και σχεδόν όλων των μεγάλων σωματείων με κοινωνική προσφορά σε όλη την Ελλάδα. Δέχτηκε ακόμα, πολλές τιμητικές διακρίσεις: εκλέχτηκε μέλος της Ακαδημίας του Βερολίνου, της Βαρκελώνης, της Ρώμης, του Μονάχου, της Μαδρίτης, της Κων/λεως, της Πετρούπολεως και πολλών άλλων επιστημονικών εταιρειών. Τέλος έγινε και γενικός γραμματέας της «Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων».

Ο Σπύρος Λάμπρου είχε ενεργό ρόλο και στην πολιτική αλλά και σε άλλες εθνικές εκδηλώσεις. Η συμμετοχή του στην εκρηκτική περίοδο του εθνικού διχασμού έμελλε μοιραία για εκείνον. Εξορίστηκε και επέστρεψε στην Ελλάδα μετά από

¹² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15(1978), σ.44.

χρόνια, αφού ήταν βαριά άρρωστος. Πέθανε στην πρωτεύουσα στις 23 Ιουλίου του 1919. Η κηδεία του έγινε με απαγόρευση της συμμετοχής του λαού αλλά και επικήδειου λόγου. Ωστόσο, πολλοί αφήφισαμ τις εντολές αυτές και παραστάθηκαν στην κηδεία του προκειμένου να τιμήσουν τη σορό του.¹³

Η καταδίωξη του Λάμπρου αποτέλεσε αιτία πολιτικής εμπάθειας κατά την περίοδο 1917-1920. Λόγω αυτής της πολιτικής αντιπαλότητας χάθηκε μια σημαντική προσωπικότητα, ένας ετευνητής, ιστορικός, πολιτικός και πατριώτης. Κατάφερε να αφήσει πίσω του πολλές πραγματείες και έργα, καθώς και σημαντικό επιστημονικό υλικό για τον χώρο της επιστήμης. Για τον λόγο αυτό παρατηρεί κανείς το πορτρέτο του στην είσοδο του Αναγνωστηρίου της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης, στο κέντρο της πόλης των Ιωαννίνων.

Βλέπουμε λοιπόν, πως η οικογένειά του προερχόταν από ένα σημαντικό γένος ανθρώπων που συνέβαλε σημαντικά στην τέχνη και στο εμπόριο. Η τελευταία μορφή, οποία αφορά την διπλωματική μας εργασία, είναι ο Σπύρος Λάμπρου ο οποίος, κατακτά μια πολύπλευρη πλέον προσωπικότητα με πολλές ιδιότητες και μεγάλη συνεισφορά στο ελληνικό κράτος.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να κάνουμε μια μικρή αναφορά στην κόρη του Σπύρου Λάμπρου, η οποία αποτέλεσε μια σημαντική επίσης προσωπικότητα για τα επόμενα χρόνια. Αποτελεί συνέχεια αυτής της αξιόλογης οικογένειας, που τόσα έχει συνεισφέρει σε πολλούς τομείς.

Επρόκειτο για μια Ελληνίδα Πολιτικό, Λίνα Τσαλδάρη, που ασχολήθηκε σθεναρά με την κοινωνική προσφορά. Πάλεψε για τα δικαιώματα των γυναικών και ήταν η πρώτη Ελληνίδα που ανέλαβε υπουργική θέση. Γεννημένη στην Αθήνα το 1887, η Λίνα Τσαλδάρη ήταν κόρη του επιφανούς βυζαντινολόγου και πρωθυπουργού Σπυρίδωνος Λάμπρου, και υπήρξε στενός αρωγός του και συνεργάτης του.

Κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων αλλά και των επόμενων γεγονότων, υπήρξε εθελόντρια αδελφή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Την περίοδο του διχασμού της χώρας ήρθε σε επαφή με εξορισμένους πολιτικούς στην Ύδρα. Αργότερα ο πρωθυπουργός Παναγής Τσαλδάρης -19 χρόνια μεγαλύτερός της- την παντρεύτηκε στην Κηφισιά στις 10 Ιουλίου 1919. Το ζευγάρι δεν απέκτησε παιδιά. Μετά τον θάνατο του συζύγου της, ανέπτυξε έντονη κοινωνική

¹³IEE, τ. 15(1978),σ. 37.

δραστηριότητα. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου ήταν η «κεφαλή» του έρανου «Εφόδια στις Βόρειες Επαρχίες της Ελλάδος» που τελούνταν υπό την αιγίδα της βασίλισσας Φρειδερίκης. Όπως όλοι γνωρίζουμε, χρησιμοποιώντας τα έσοδα του «Queen's Fund», δημιουργήθηκε η «Παιδική Πόλη» για να φιλοξενήσει τα ορφανά του Εμφυλίου.

Κατά το έτος του 1952 αποτέλεσε βασικός εκπρόσωπος της Ελλάδας στην Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), εκπροσωπώντας τις γυναίκες για την προώθηση της ισότητας των φύλων και το 1955 και το 1958 ήταν μέλος της ελληνικής αποστολής στα Ηνωμένα Έθνη. Στις βουλευτικές εκλογές της 19ης Φεβρουαρίου 1956, τις πρώτες κατά τις οποίες είχε δυνατότητα ψήφου ο γυναικείος πληθυσμός της χώρας, ήταν υποψήφια με την ΕΡΕ και εξελέγη βουλευτής Αθηνών, ενώ συμμετείχε ξανά στις βουλευτικές εκλογές του Μαΐου στις 11 Νοεμβρίου 1958.¹⁴

Στις 29 Φεβρουαρίου 1956 ορκίστηκε Υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας στην κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή και αποτέλεσε την πρώτη Ελληνίδα που ανέλαβε χρέη υπουργού.

Υπηρέτησε μέχρι τις 5 Μαρτίου 1958 και πραγματοποίησε μια μεγάλη εκστρατεία για τη βελτίωση της κοινωνικής ευημερίας και του ρόλου της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Το 1967 εξέδωσε το βιβλίο Πολιτεία, Κοινωνία, Πολιτικές Προσπάθειες. Η Λίνα Σαλδάρη έχασε τη ζωή της στην Αθήνα στις 17 Οκτωβρίου 1981, σε ηλικία 94 ετών.

¹⁴ Σ. Ζαφειροπούλου, «Λίνα Τσαλδάρη: η πρώτη γυναίκα υπουργός», στην ιστοσελίδα: *offline post*, 30 Αυγούστου 2019, <https://www.offlinepost.gr/2019/08/30/lina-tsaldari-i-proti-gynaika-ypourgos/>, ημερομ. Προσπ. 30/7/2022.

Β' Κεφάλαιο

Πολιτικό και Ιστορικό πλαίσιο της εποχής του

2.1. Πολιτικό πλαίσιο

Αφού παρατηρήσαμε ορισμένες πληροφορίες για τη ζωή, τις σπουδές και τη μόρφωσή του, σε αυτό το σημείο είναι φρόνιμο να αναφερθούμε στο πολιτικό πλαίσιο που επικρατούσε την εποχή εκείνη. Επρόκειτο για μια προσωπικότητα που ασχολήθηκε ενεργά με την πολιτική, υπηρετώντας μάλιστα και πρωθυπουργός. Για τον λόγο αυτό πρέπει να μελετήσουμε και να παρουσιάσουμε την πολιτική κατάσταση της εποχής εκείνης. Είναι λογικό πως οι πολιτικές και οι κοινωνικές συγκυρίες που προκύπτουν από τα δρώμενα της εποχής συχνά επηρεάζουν την ανθρωπότητα, τον χαρακτήρα και τις αντιλήψεις κάθε ατόμου. Με αυτή τη λογική θα προχωρήσουμε σε μια καταγραφή της ιστορικής κατάστασης, έτσι όπως παρουσιάζεται τα χρόνια δράσης του Σπύρου Λάμπρου.

Ο Σπύρος Λάμπρου αποτελεί μια προσωπικότητα που διετέλεσε ως υπεύθυνος σε καίριες θέσεις, αποτέλεσε σημαντικό ιστορικό της χώρας μας αλλά και πρωθυπουργό την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 1916 έως τον Απρίλιο 1917.

Προτού μελετήσουμε πιο διεξοδικά τη δράση του, θα ήταν φρόνιμο να αναφερθούμε στο πολιτικό πλαίσιο που επικρατούσε την περίοδο εκείνη, καθώς και τις ιστορικές συγκυρίες της χώρας μας.

Η πρωθυπουργία του Σπύρου Λάμπρου σενέπεσε στην περίοδο του Α' παγκοσμίου πολέμου. Ήταν η πρώτη σύγκρουση όλων των κρατών που είχε διάρκεια από τις 28 Ιουλίου 1914 έως τις 11 Νοεμβρίου του 1918. Επρόκειτο για μια σύγκρουση στο εσωτερικό της Ευρώπης που συμπεριελάμβανε τα αποικιακά στρατεύματα και τις ΗΠΑ. Για τον λόγο αυτό θεωρήθηκε παγκόσμιος πόλεμος. Αποτέλεσε μια από τις πιο σημαντικές συρράξεις που εμφανίστηκαν στην ιστορία, με εκατομμύρια θανάτους κατά τη διάρκεια του πολέμου και εκατομμύρια θανάτους από την κατοχή, την πείνα, τους βομβαρδισμούς, τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης και τις γενικότερες κακουχίες.¹⁵

Το 1914, οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν χωριστεί σε δύο αντίθετες παρατάξεις, τις Ενωμένες Δυνάμεις, δηλαδή τις Δυνάμεις της Αντάντ, τις οποίες αποτελούσαν η

¹⁵Κ. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική Ιστορία (1204-1940)*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 97.

Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Ρωσία.¹⁶ Τη δεύτερη παράταξη, ονομαζόμενη Κεντρικές δυνάμεις, αποτελούσαν η Γερμανία, η Αυστροουγγαρία και η Ιταλία. Στις 28 Ιουλίου, η Αυστροουγγαρία ξεκίνησε τον πόλεμο στη Σερβία. Η Ρωσία πήρε το μέρος της Σερβίας και στις 4 Αυγούστου, η σύγκρουση μεγάλωσε και συμπεριέλαβε τη Γερμανία, τη Γαλλία και τη Βρετανία, μαζί με τις αντίστοιχες αποικιακές αυτοκρατορίες τους. Η Γερμανία είχε να αντιμετωπίσει δύο μέτωπα και το 1914 βασίστηκε σε ένα στρατηγικό σχέδιο του κόμη Άλφρεντ φον Σλίφεν το 1905, με στόχο ο γερμανικός στρατός να νικήσει αρχικά τη Γαλλία στα δυτικά και έπειτα να προχωρήσει προς την ανατολή για να αντιμετωπίσει τη Ρωσία. Το σχέδιο αυτό όμως είχε ήδη αρχίσει να αντιμετωπίζει προβλήματα.¹⁷

Το σχέδιο απέτυχε καθώς η Γαλλία σταμάτησε στον ποταμό Μάρνη. Μέχρι το τέλος του 1914, τα δύο στρατόπεδα αντιμετώπιζαν το ένα το άλλο κατά μήκος του Δυτικού Μετώπου, μια συνεχόμενη σειρά χαρακωμάτων που είχε έκταση από τη Μάγχη έως την Ελβετία, έχοντας αλλάξει ελάχιστα έως το 1917. Αντίθετα, το Ανατολικό Μέτωπο ήταν πολύ πιο ρευστό. Η Αυστροουγγαρία και η Ρωσία στην αρχή κέρδιζαν αλλά στη συνέχεια έχαναν μεγάλες εκτάσεις εδάφους.¹⁸

Οι δυσκολίες που δημιουργήθηκαν από το ναυτικό αποκλεισμό των Συμμάχων είχαν ως αποτέλεσμα η Γερμανία να ξεκινήσει έναν φρικτό υποβρυχιακό πόλεμο κατά τις αρχές του 1917, βάζοντας στο πεδίο της μάχης και τις ΗΠΑ, στις 6 Απριλίου 1917. Στη Ρωσία, οι Μπολσεβίκοι πήραν την εξουσία στην Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 και υπέγραψαν ειρήνη με τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ στις 3 Μαρτίου του 1918. Ταυτόχρονα απελευθέρωσαν μεγάλο αριθμό γερμανικών στρατευμάτων και παρέδωσαν πάνω από 150.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα έκτασης, που μέχρι τότε άνηκαν στην πρώην Ρωσική Αυτοκρατορία, στη Γερμανική και Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία. Με τη νίκη τους στο Δυτικό Μέτωπο, το Γερμανικό στρατόπεδο ήλπιζε να κερδίσει μια αποφασιστική νίκη προτού η αμερικανική δύναμη μπορέσει να επιδράσει τα γεγονότα του πολέμου. Έτσι, ξεκίνησε η εαρινή γερμανική επίθεση με κωδικοποιημένο όνομα "Μιχαήλ" στις 21 Μαρτίου του 1918. Παρά την αρχική τους επιτυχία, πολύ γρήγορα η προέλαση σταμάτησε κοντά στο παλιό πεδίο μάχης του Σομμ, ανατολικά της Αμιένης, όπου οι Σύμμαχοι πέτυχαν να

¹⁶ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Τα σπέρματα του διχασμού», στο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Αθήνα 1993, σσ. 227-232.

¹⁷ Θ. Χρήστου, *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, *Τα πρώτα σύνορα του ελληνικού κράτους (1830-1832)*, Αθήνα 1999, τ.1., σ. 43.

¹⁸ Θεμ. Ηλ. Πέτρου, *Ο εθνικός διχασμός στην ομογένεια της Αμερικής και η αρχιεπισκοπεία του Αθηναγόρα*, Αθήνα 2009, σ. 83.

συγκρατήσουν τους Γερμανούς. Στις 8 Αυγούστου, οι Σύμμαχοι ακολούθησαν ένα σύνολο από μαζικές επιθέσεις, που ήταν γνωστές ως Επίθεση των Εκατό Ημερών. Παρόλο που ο γερμανικός στρατός συνέχισε τον σκλητό πόλεμο, δεν ήταν πλέον δυνατό να σταματήσει την προέλασή τους.

Οι Κεντρικές Δυνάμεις οδηγήθηκαν βαθμιαία στην κατάρρευση. Η Βουλγαρία έκανε ανακωχή στις 29 Σεπτεμβρίου, ακολουθούμενη από τους Οθωμανούς στις 31 Οκτωβρίου και στη συνέχεια την Αυστροουγγαρία στις 3 Νοεμβρίου. Η Γερμανία είχε απομονωθεί, και είχε να αντιμετωπίσει την εσωτερική επανάσταση που είχε ξεσπάσει και έναν στρατό που ήταν έτοιμος να ξεγερωθεί. Ο Κάιζερ Βίλχελμ παραιτήθηκε από το θρόνο στις 9 Νοεμβρίου και η νέα γερμανική κυβέρνηση έκανε ανακωχή της 11ης Νοεμβρίου 1918, φέρνοντας το τέλος των μαχών.¹⁹ Η Σύνοδος της Ειρήνης του Παρισιού το 1919 επέβαλε διάφορες διευθετήσεις στις δυνάμεις που έχισαν ηττηθεί, με πιο γνωστή αυτή της Συνθήκης των Βερσαλλιών που αφορούσε τη Γερμανία. Άλλες ήταν η Συνθήκη του Σεν Ζερμέν για την Αυστρία, η Συνθήκη του Νεϊγύ για τη Βουλγαρία, η Συνθήκη του Τριανόν για την Ουγγαρία και η Συνθήκη των Σεβρών για την Τουρκία και την Ελλάδα. Η διάλυση της Ρωσικής, της Γερμανικής, της Οθωμανικής και της Αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας οδήγησε σε πολυάριθμες εξεγέρσεις και στη δημιουργία ανεξάρτητων κρατών, συμπεριλαμβανομένων της Πολωνίας, της Τσεχοσλοβακίας και της Γιουγκοσλαβίας.²⁰

Για λόγους που ακόμα συζητούνται, η αποτυχία διαχείρισης της αστάθειας που προέκυψε από αυτή την αναταραχή κατά τη διάρκεια της περιόδου του Μεσοπολέμου έληξε με το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το 1939. Σε τελική φάση, δημιουργήθηκε η Κοινωνία των Εθνών.

2.2. Εθνικός Διχασμός

Ο διχασμός του Έθνους (1915-1917) προέκυψε από μια σειρά από εμφύλιους πολέμους στους οποίους η Ελλάδα συμμετείχε στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918), χωρίζοντας τη χώρα σε δύο αντιμαχόμενες ομάδες, αντανakλώντας τις αντιμαχόμενες συμμαχίες του πολέμου κατά το 1917. Το 2009,

¹⁹ Αν. Κλάνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923*, Αθήνα 2019, σ. 102.

²⁰ Θ. Χρήστου, *Προσεγγίσεις στη νεότερη ελληνική ιστορία, Από το Ρήγα Βελεστανλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001, σ. 56.

τάχθηκε στο πλευρό της Αντάντ, σε μια κατάσταση μειωμένης εθνικής κυριαρχίας (εντολή), και για τα επόμενα 20 χρόνια, η ενοποίηση της χώρας (και η πρώτη μεραρχία του στρατού) διχάστηκε. Υπάρχουν δύο βασικοί πρωταγωνιστές αυτής της περιόδου και η πολεμική συμμαχία αποφασίζει τη σύγκρουση. Από τη μια πλευρά, ο Φιλελεύθερος Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος υποστηρίζει ότι η Ελλάδα οφείλει να συμμαχήσει με την Αντάντ για να διατηρήσει την επέκταση της χώρας που μου μόλις αποκτήθηκε σε πρώην οθωμανικά εδάφη, αλλά και να της επιτρέψει να επεκταθεί δια θαλάσσης, αφού μόνο αυτές οι χώρες έχουν ισχυρή ναυτική δύναμη.

Από την άλλη πλευρά, το φιλομοναρχικό εθνικιστικό κόμμα του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ και του Δημητρίου Γούναρη προτίμησε μια «καλοπροαίρετη ουδετερότητα» απέναντι στην Αντάντ (καθώς οι ελληνικές ακτές ήταν ευάλωτες σε επιθέσεις από τα συμμαχικά ναυτικά), αλλά αυτή η θέση ήταν βολική για τους Συμμάχους. Προβλημάτισε τα ναυτικά των αντιπάλων τους στο Αιγαίο και δεν επέτρεψε στο Μακεδονικό Μέτωπο να ζητήσει βοήθεια από τη Σερβία, σύμμαχο της Ελλάδας. Σε βαθύτερο επίπεδο, σχίσμα αποτέλεσε η εσωτερική σύγκρουση μεταξύ της «Παλαιάς Ελλάδας» (σε κακές συμμαχίες με ξένες μειονότητες του «Νέου Κόσμου») και της μέχρι τότε αλύτρωτης πλειοψηφίας των Ελλήνων του Νέου Κόσμου, όπως θα σημειωθεί, μεταξύ της «Αθήνας» και «Θεσσαλονίκη». Η σύγκρουση δημιούργησε εξαιρετικά βαθιές διαιρέσεις στην ελληνική κοινωνία, που πρώτοι άγγιζαν οι στρατιωτικοί («Επιστράτοι»), για τη μεσοπολεμική δικτατορία και τη στρατιωτική χούντα του Συνταγματάρχη. Ορισμένες βαρβαρότητες που σημάδεψαν τον λαό στην πολιτική αρένα, έφεραν αποτελέσματα πρωτοφανή για την ελληνική ιστορία, επιφέροντας έμμεσα στίγμα στην ελληνική κοινωνία δεκαετίες αργότερα (για παράδειγμα, το ιδίωμα και οι εξορίες της Ξερονήσιας ή στα βασανιστήρια και τον εξτρεμισμό κατά τη διάρκεια του κατοχή και εμφύλιο πόλεμο), που οδήγησε επίσης στην πτώση της ελληνικής μοναρχίας, το δημοψήφισμα του 1974.²¹

2.3. Αίτια Διχασμού

Ένας από τους κύριους λόγους για τον διχασμό του έθνους πιστεύεται ότι είναι η θεμελιώδης διαφωνία μεταξύ της κυβέρνησης του Έλληνα πρωθυπουργού

²¹ Αν. Κλάψης, *ό.π.*, σ. 105.

Ελευθέριου Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου Α' για τη θέση της Ελλάδας κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.²²

Η επιμονή του Κωνσταντίνου να καθορίσει την εξωτερική πολιτική της χώρας αυτός και όχι η κυβέρνηση που εκλέχτηκε, τον οδήγησε σε φανερή σύγκρουση με τον Βενιζέλο. Οι βασιλικές του εξουσίες ήταν περιορισμένες σύμφωνα με το σύνταγμα του 1911, αλλά η επιρροή του στους συντηρητικούς πολιτικούς εκείνη την εποχή ήταν ισχυρή. Ωστόσο, ενώ ο εθνικός διχασμός εκδηλώθηκε το 1915, ουσιαστικά σχεδιάστηκε από το 1909. Σύμφωνα με τον πόλεμο Ελλάδας- Τουρκίας του 1897, στον οποίο η ελληνική πλευρά ηττήθηκε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν ο ομαρχηγός του στρατού. Σε ηλικία 29 ετών και θεωρήθηκε υπεύθυνος για το χάος του στρατού. Οργανώθηκε ένα κίνημα από τη στρατιωτική συμμαχία Γκόρντι, ζητώντας κυρίως πολιτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις και την αναδιοργάνωση και τον εκσυγχρονισμό του στρατού, συμπεριλαμβανομένης της αποχώρησης των διαδόχων και από τη διοίκηση των ενόπλων δυνάμεων.

Στο πρόσωπο του Βενιζέλου το στρατιωτικό κίνημα εντόπισε τον βασικό εκφραστή του, τον οποίο κάλεσε από την Κρήτη να αναλάβει την εκπροσώπηση του κινήματος. Στις αναθεωρημένες βουλευτικές εκλογές του 1910, τις οποίες κέρδισε με συντριπτική πλειοψηφία (λόγω των αποχών του παλιού κόμματος), ανέλαβε και πρωθυπουργός της χώρας, έκανε τις τροπολογίες και ψήφισε υπέρ του Φιλελεύθερου Νέου Κόμματος, κατά το Σύνταγμα της 1ης Ιουνίου 1911. Κατά τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο οι σχέσεις Κωνσταντίνου-Βενιζέλου ανέπτυξαν τις πρώτες ρωγμές, καθώς ο διάδοχος έδωσε προτεραιότητα στην προέλαση προς το Μοναστήρι μετά τη μάχη της Σαραντάπολης, ενώ ο πρωθυπουργός τον κάλεσε να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη το συντομότερο δυνατό. Τα περισσότερα τουρκικά στρατεύματα υποχώρησαν προς τη Θεσσαλονίκη. Το συγκεκριμένο γεγονός, και ο ενθουσιασμός που προκάλεσε, είναι ακόμα γνωστό στους περιορισμένους πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους της εποχής.²³

2.4.Οι δύο παρατάξεις

Όταν ξέσπασε ο πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι η Ελλάδα οφείλε να συμμετέχει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Με αυτόν τον

²² Χρ. Δ. Βήττος, *Ο εθνικός διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 98.

²³ Γ. Μουρέλος, «Τα “Νοεμβριανά” του 1916». Στο: *Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Αθήνα 2007, σ. 79.

τρόπο πίστευε πως θα εκπληρωθεί η Μεγάλη Ιδέα. Έτσι η Ελλάδα θα διατηρούσε τα κέρδη του βαλκανικού πολέμου, και θα είχε τη δυνατότητα να διατηρήσει τα σύνορά της. Παρόλα αυτά οι Έλληνες είχαν ήδη ταλαιπωρηθεί πολύ εξαιτίας των συνεχόμενων και χρόνιων πολέμων.²⁴ Οι Άγγλοι και οι Γάλλοι στόχευαν σε μία συμμαχία με τη Βουλγαρία, απορρίπτοντας τις απόψεις του Βενιζέλου. Ο λαός και ιδιαίτερα η μεγαλοαστική τάξη, ήλπιζε στη συμμετοχή που θα εξασφάλιζε μία μεγάλη και ισχυρή Ελλάδα. Οι εκλογές που έγιναν το 1915 έδειξαν ότι ιδέες των φιλελευθέρων τελικά θα επικρατήσουν.²⁵

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος έχοντας μία φανερή επίθεση από την γερμανική κουλτούρα, υποστηρίζοντας την ανωτερότητα του Γερμανικού κοινωνικού και πολιτικού συστήματος, επέμενε σε μία ουδετερότητα, διότι οι Έλληνες δεν θα μπορούσαν να πάνε με το μέρος των κεντρικών δυνάμεων, γιατί κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε πρόβλημα στο συμμαχικό ναυτικό. Μία τέτοια τακτική ουδετερότητας θα βόλευε τη Γερμανία, αφού θα εγκλωβιζόταν και θα περιόριζε την Ελευθερία της Αντάντ.

Ωστόσο, υπήρχε κι άλλος λόγος που θα μπορούσε να οδηγήσει τον Κωνσταντίνο να υποστηρίξει την ουδετερότητα. Είχε προτείνει ένα δάνειο μέσω των Βασιλικών κύκλων, με αντάλλαγμα την προσχώρηση της Ελλάδας στις κεντρικές δυνάμεις. Αυτή την κίνηση την είχε αρνηθεί ο Βενιζέλος όσο ήταν πρωθυπουργός. Το δάνειο τελικά αποφασίστηκε ένα χρόνο αργότερα υπό την κυβέρνηση του Σκουλούδη.²⁶

Πολύ σύντομα η Αντάντ επιχείρησε να ενώσει τη Σερβία, την Βουλγαρία, την Τουρκία και την Ελλάδα δημιουργώντας έναν συνασπισμό. Αυτή η κίνηση όμως απέτυχε. Τον Φεβρουάριο του 1915, ο Βενιζέλος έστειλε στο βασιλιά Κωνσταντίνου τρεις προτάσεις, με τις οποίες πρότεινε να παραχωρηθούν εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας, με τη Δράμα την Καβάλα, και τη Βουλγαρία, με αντάλλαγμα να πάρουν εδάφη στη Μικρά Ασία μετά το πέρας του πολέμου. Σε αυτή την πρόταση διαφώνησε ο Κωνσταντίνος αλλά και ο Ιωάννης Μεταξάς. Ακόμα, ο Κωνσταντίνος επιθυμούσε να γνωρίζει τι ανταλλάγματα θα πρότειναν οι αγγλογάλλοι στην Ελλάδα μετά από μία πιθανή νίκη.

²⁴ Χρ. Δ. Βήττος, *ό.π.*, σ. 103.

²⁵ Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 87.

²⁶ Γ. Μουρέλος, *ό.π.*, σ. 85.

Σε αυτό το σημείο θα κάνουμε μια αναφορά για τα γεγονότα που συνέβησαν κατά την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο του 1917. Πριν ξεκινήσουμε με την ένταξη της Ελλάδας στον πόλεμο θα μιλήσουμε για την παράδοση του οχυρού Ρούπελ και την κατάληψη της Μακεδονίας.

Στις αρχές Μαΐου 1916, ο γερμανικός στρατός, φοβούμενος επίθεση των Συμμάχων στη Βουλγαρία, αποφάσισε να προχωρήσει προς το ελληνικό έδαφος. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο απαίτησαν από τους Γερμανούς να μην συνεχίσουν να καταλαμβάνουν το φρούριο Ρούπελ και το Στενό του Ντεμίρ Χισάρ, γιατί μια τέτοια προέλαση όχι μόνο δεν θα έδιωχνε τους Συμμάχους, αλλά θα οδηγούσε στην εγκατάσταση των Βουλγάρων σε ελληνικό έδαφος. Συμμαχικές δυνάμεις θα προχωρούσαν σε πιθανή εκδίκηση και εξέγερση. Ωστόσο, το αίτημά τους απορρίφθηκε από το γερμανικό επιτελείο. Έτσι, στις 23 Μαΐου, οι Γερμανοί ενημέρωσαν την Ελλάδα ότι θεωρούσαν απαραίτητο να καταλάβουν το Ρούπελ, αλλά ότι θα σεβαστούν την ελληνική κυριαρχία. Στις 26 Μαΐου 1916, βουλγαρικά στρατεύματα 26.000 ανδρών με επικεφαλής μια γερμανική διμοιρία κατέλαβαν το οχυρό μετά την ελληνική αντίσταση.

Ο φιλοβενιζελικός δημοσιογράφος και πολιτικός Γεώργιος Βεντήρης, που είχε σημαντική ιστοριογραφία για τη διαίρεση του έθνους, ήταν στο τέλος της ζωής του γραμματέας του Παλατιού του Α. Παύλου, ο οποίος πίστευε ότι οι πληγές του διχασμού μπορούσαν να επουλωθούν και η παράδοση ήταν «ντροπή της ελληνιστικής εποχής».²⁷

Μετά την παράδοση του Ρούπελ, ο Γερμανο-Βούλγαρος εισέβαλε σε όλη την Ανατολική Μακεδονία. Στις 29 Αυγούστου 1916, η Καβάλα παραδόθηκε στον γερμανοβουλγαρικό στρατό και στην ελληνική 4η στρατιά και περισσότεροι από 7.000 στρατιώτες κατέληξαν να αιχμαλωτιστούν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Γκέρλιτς στη Γερμανία. Ακολούθησε η δεύτερη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, που ήταν πολύ μοιραία για τον Ελληνισμό. Υπό βουλγαρική κατοχή, οι Έλληνες σε πόλεις και χωριά υπέστησαν διώξεις, πείνα και συλλήψεις, φυλακίσεις, βία και βασανιστήρια από τη βουλγαρική μυστική αστυνομία και τον βουλγαρικό στρατό κατοχής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλοί άνθρωποι να χάσουν τη ζωή τους.

²⁷Γ. Μουρέλος, *ό.π.*, σ. 87.

Τα γεγονότα αυτά ακολούθησαν ακόμα και πιο κρίσιμες στιγμές, κατά τις οποίες η Ελλάδα πλέον αποτελούσε βασικό συμμετέχοντα στον πόλεμο. Οι Γάλλοι, επικηρυγμένοι από τον νέο Βρετανό Πρωθυπουργό Lloyd George, ζήτησαν την παραίτηση του Κωνσταντίνου για να άρει τον αποκλεισμό. Έστειλαν τον Γάλλο Charles Zonnard ως επίτροπο, αναφέροντας μάλιστα το καθεστώς «προστασίας που είχαν στο μεταξύ». Οι απόψεις τους ήταν υπέρ της ιδρύσεως του νεοελληνικού κράτους. Μετά από τηλεσίγραφο των Συμμάχων, ο βασιλιάς, κινδυνεύοντας να χυθεί αίμα, αποχώρησε από τον θρόνο, αλλά δεν παραιτήθηκε επίσημα και έφυγε για την Ελβετία στις 15 Ιουνίου 1917. Πολύ γρήγορα κέρδισε την εμπιστοσύνη των Συμμάχων. Ο Βενιζέλος ήρθε στην Αθήνα στις 13 Ιουνίου και σχημάτισε κυβέρνηση. Τώρα έχει χάσει πολλούς οπαδούς στην αρχαία Ελλάδα και λαμβάνοντας υπόψη την αντισυνταγματική συμπεριφορά του βασιλιά, ακύρωσε το διάταγμα διάλυσης του κοινοβουλίου τον Μάιο του 1915. Το ανασυσταθέν συμβούλιο ήταν γνωστό ως «Σύνοδο του Λαζάρου».

Στις 15 Ιουνίου, η Ελλάδα κήρυξε τον πόλεμο στις Συμμαχικές Δυνάμεις, επισημοποιώντας παρόμοιες ενέργειες από την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Ακολούθως, πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου εξορίστηκαν από τους Γάλλους στην Κορσική, με εσωτερική εξορία ή κατ' οίκον περιορισμός, με μαρτυρία Μητροπολίτη, απολύσεις δικαστών και αξιωματούχων, δημοσίων υπαλλήλων κ.λπ.

Στις 30 Μαΐου 1918, ο ελληνικός στρατός συμμετείχε στην τελική επίθεση. Η Ελλάδα συμμετείχε ενεργά στον πόλεμο από την πλευρά των Συμμάχων. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Λίγες μέρες αργότερα, η Βουλγαρία θα παραδοθεί και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα κατέληγε σε εκκευρία στο Μούδρο.

Ο Φρανσουά ντ' Εσπερέ, αρχιστράτηγος του Βαλκανικού μετώπου, θα σημειώσει με αφορμή τον νικηφόρο αγώνα των Ελλήνων: «Για τον ελληνικό στρατό ιδιαίτερα τονίζω τον ρόλο του στις όχθες του Στρυμόνα και του Αξιού ένδοξο ρόλο».

Τελικά, η Γερμανία παραδόθηκε στις 11 Νοεμβρίου 1918, τερματίζοντας έναν τετραετή, αιματηρό πόλεμο στην Ευρώπη. Το αποτέλεσμα της Διάσκεψης Ειρήνης του Παρισιού ήταν η Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920), μια μεγάλη διπλωματική επιτυχία για τον Βενιζέλο. Με το τέλος του πολέμου, η Ελλάδα

απέκτησε την Ίμβρο, την Τένεδο και την Ανατολική Θράκη, μέχρι τη γραμμή Τσατάλτζα κοντά στην Κωνσταντινούπολη.

Η περιοχή της Σμύρνης παραμένει υπό την ονομαστική επικυριαρχία του Σουλτάνου, αλλά θα διοικείται από Έλληνα επίτροπο, ύστερα από πληρεξούσιο της Αντάντ, ο οποίος θα μπορούσε να προσαρτηθεί στην Ελλάδα με δημοψήφισμα πέντε χρόνια αργότερα. Το άρθρο 26 της συνθήκης όριζε επίσης, ότι εάν οι οθωμανικές αρχές δεν συμφωνούσαν στην εφαρμογή της, θα έχαναν την κυριαρχία της Κωνσταντινούπολης, η οποία θα μπορούσε να καταληφθεί από την Ελλάδα, την οποία επιδέξια είχε προωθήσει ο Βενιζέλος. Ένα χρόνο νωρίτερα, στις 29 Ιουλίου 1919, στο πλαίσιο της Διάσκεψης Ειρήνης του Παρισιού, η Ιταλία συμφώνησε να προσαρτήσει τη Βόρεια Ήπειρο στην Ελλάδα μέσω της μυστικής Συνθήκης Βενιζέλου-Τιτόνι. Επιπλέον, η Ιταλία θα παραχωρήσει στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα (εκτός από τη Ρόδο και το Castello Rizzo), ενώ αν το Ηνωμένο Βασίλειο δώσει την Κύπρο στην Ελλάδα στο μέλλον, τότε (και μετά το δημοψήφισμα) θα παραχωρήσει και αυτά τα δύο νησιά.

Η Συνθήκη των Σεβρών δεν επικυρώθηκε από κανένα από τα Συμμαχικά κοινοβούλια επειδή οι σχέσεις με τους Συμμάχους διαταράχθηκαν μετά την αποκατάσταση του Κωνσταντίνου στον ελληνικό θρόνο και οι Σύμμαχοι δεν τον αναγνώρισαν ποτέ ως αρχηγό του ελληνικού κράτους. Επιστρέφοντας αμέσως στην Ελλάδα, τραυματίστηκε από ένα περίστροφο μετά την υπογραφή της συνθήκης, όταν δύο ένθερμοι Έλληνες φιλοβασιλικοί αξιωματικοί του πραγματοποίησαν απόπειρα δολοφονίας εναντίον του στο Gare de Lyon στο Παρίσι. Με τις πληγές του επέστρεψε στην Αθήνα τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου. Σε αντίποινα για την απόπειρα δολοφονίας ξεκίνησε το ανθρωποκυνηγητό κατά των Βενιζελικών στην Αθήνα και θύμα έπεσε και ο Ίων Δραγούμης

Με την αντιπολίτευση να επιμένει να γίνουν εκλογές, ο Βενιζέλος αποφάσισε να γίνουν εκλογές τον Νοέμβριο του 1920. Φιλελεύθεροι νικημένοι από την Ενωμένη Αντιπολίτευση, ο Βενιζέλος ευτοεξορίστηκε στο Παρίσι. Ο ξαφνικός θάνατος του βασιλιά Αλέξανδρου πριν από ένα μήνα περιέπλεξε ακόμη περισσότερο την κατάσταση και δημιούργησε νέα καθεστωτικά προβλήματα. Τελικά, με το δημοψήφισμα του 1920, ο Κωνσταντίνος, που μισούσε την Αντάντ, επέστρεψε στην Ελλάδα και στον θρόνο.

Κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων στο μέτωπο της Μικράς Ασίας, ο τομέας συνέχισε να υπάρχει παρά τη δέσμευση της κυβέρνησης του

Πρίγκιπα να αλλάξει εξωτερική πολιτική και να επιδιώξει την ειρήνη, αλλά και επειδή ωφελούσε την προστασία των Ελλήνων κατοίκων της Ιωνίας. Ο δημοσιογράφος Ανδρέας Καβαφάκης δολοφονήθηκε από φιλοβασιλικούς στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1922 και ο Παύλος Κουντουριώτης έπεσε επίσης θύμα δολοφονικής απόπειρας.

Γ' Κεφάλαιο

Η Πολιτική του δράση

3.1.Ο Σπυρίδων Λάμπρος ως πολιτικός

Παρατηρήσαμε λοιπόν, το ιστορικό πλαίσιο της πολιτικής δράσης του Σπυρίδωνα Λάμπρου και την ευρεία κατάσταση που κυριαρχούσε στην Ελλάδα, ειδικά την περίοδο του εθνικού διχασμού. Σε αυτήν την ενότητα αφού μελετήσαμε τα ιστορικά γεγονότα, είμαστε σε θέση να αναφερθούμε στην πολιτική του Λάμπρου και στις υποχρεώσεις που ανέλαβε κατά τη θητεία της πρωθυπουργίας του. Στη συνέχεια, θα παραθέσουμε τη σύνθεση των Υπουργείων έτσι όπως διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο, όπου ο Λάμπρος ήταν Πρωθυπουργός της Ελλάδας.

Μαζί με τον Νικόλαο Πολίτη, τον Γεώργιο Δροσίνη και τον Τιμολέοντα Φιλήμονα το 1882 ίδρυσε την *Ελληνική Ιστορική και Εθνογραφική Εταιρεία* και με διάφορα μέλη της Εταιρείας την Εθνική Εταιρεία, η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Σε αυτό το σημείο αξίζει να κάνουμε μια αναφορά στην Εταιρεία Εθνικής Ελλάδος και στον τρόπο οργάνωσής της.

Το όνομα Εθνική Εταιρεία είναι μια ελληνική μυστική εταιρεία, αποτελούμενη κυρίως από στρατιωτικό προσωπικό, που ιδρύθηκε στην Αθήνα τον Μάιο του 1894 (κατ' άλλους, στις 12 Νοεμβρίου 1894 από 15 κατώτερους αξιωματικούς), το πρώτο απλό όνομα εκείνη την εποχή είναι «Κοινωνία». Το 1895, τροποποιήθηκε το καταστατικό του και μετονομάστηκε σε «Εθνική Εταιρεία». Απευθυνόμενος στους Έλληνες «εν ονόματι του Θεού και της Πατρίδος», των οποίων ο κύριος σκοπός, όπως καταγράφεται στο καταστατικό του 1895, ήταν «να αναβιώσει το πνεύμα του έθνους, να επαγρυπνήσει ενάντια στα συμφέροντα των σκλάβων Ελλήνων» και «να κάνει για τη χειραφέτησή τους." Προετοιμαστείτε. Κάθε θυσία", αλλά σταδιακά, σε μια ανήσυχη ατμόσφαιρα, παρά την πατριωτική ζέση των μελών της, έγινε "μια χώρα μέσα σε μια χώρα". Κάτω από το έντονο συναισθηματικό φορτίο, πέρα από τα όρια της λογικής και της πραγματικότητας, ανέλαβε τελικά έναν ιδιαίτερα αρνητικό ρόλο στα γεγονότα λίγο πριν τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

Οι Εθνικές Εταιρείες οργανώνονται σύμφωνα με το σύστημα της Φιλικής Εταιρείας και την αυστηρή μυστικότητα που χαρακτηρίζει τον Τεκτονισμό. Ιδρύθηκε την άνοιξη του 1894 και αρχικά αποτελούνταν από 14 μέλη, χωρίς να

περιλαμβάνονται αξιωματικοί άνω του βαθμού του υπολοχαγού. Σύντομα παραβιάστηκε η αρχή της αποδοχής μόνο κατώτερων αξιωματικών. Οι πρώτοι αξιωματικοί της προέρχονταν από μια πρώιμη οργάνωση που ονομαζόταν «Άμυνα», που δρούσε στην Κρήτη και τη Θεσσαλία, την οποία είχε διαλύσει ο Χρ. Σολιώτης, Πέτρος Λυκούδης, Νικόστρατος Καλομενόπουλος και Αλ. Σοφινός, ο οποίος το συνέστησε το 1894. Τότε ξεκίνησαν και άλλοι αξιωματούχοι και άνθρωποι που κατείχαν ιδιαίτερες θέσεις στην τότε αθηναϊκή κοινωνία, όπως καθηγητές, δικαστές κ.λπ. Επικεφαλής του ομίλου είναι οι Λ. Φωτιάδης, Γ. Σουλιώτης, Κ. Πάλλης και Παύλος Μελάς, ενώ οι πιο ενεργοί πυρήνες του βρίσκονται στο Άργος και το Ναύπλιο.

Μέρος της εταιρείας Ναυπλίου ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Μεταξά. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1895, η Εθνική Εταιρεία είχε 60 μέλη, την ίδια χρονιά καταρτίστηκε νέο καταστατικό με 11μελές συμβούλιο. Μέσα σε δύο χρόνια, η Ε.Ε. απέκτησε τεράστια δύναμη με την υπεράσπιση των περισσότερων αξιωματικών του στρατού και του ναυτικού καθώς και πολλών πολιτικών και των περισσότερων δημοσίων υπαλλήλων ακόμη και του δικαστικού σώματος, κατάφερε να προσελκύσει σημαντικούς παράγοντες της δημόσιας ζωής και διανοούμενους ή καλλιτέχνες της εποχής. , όπως ο Ανδρέας Καρκαβίτσας, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Νικόλαος Λύτρας, ο Κωστής Παλαμάς, ο Νικόλαος Πολίτης κ.α. Χάρη στο μυστήριο που την περιβάλλει και την «αόρατη δύναμη» της «ανώτατης εξουσίας» της, η εταιρεία επεκτάθηκε πέρα και στη συνέχεια συνόρευσε με τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, εξασφαλίζοντας έτσι τεράστια οικονομικά μέσα και, φυσικά, εξίσου τεράστια ηθική επιρροή.

Την άνοιξη του 1896, η Εθνική Εταιρεία είχε ήδη 56 παραρτήματα σε διάφορες ελληνικές πόλεις στην τότε Ελλάδα και 83 υποοργανώσεις σε ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, ενώ το σύνολο των μελών της υπολογίζονταν σε 3.185 ενεργά μέλη. Ωστόσο, με την υποστήριξη άλλων παρόμοιων πατριωτικών ομάδων και πολιτικών, ιδιαίτερα κομμάτων της αντιπολίτευσης όπως το Personal Party του Larry, που άσκησαν μεγάλη πίεση και κριτική στην τότε κυβέρνηση Δελή Γιάννη, η εταιρεία έγινε σιγά σιγά «χώρα» εντός μιας χώρας», ενώ οι δραστηριότητές της εκτεινόταν από την Κρήτη ως τη Μακεδονία και την Ήπειρο. Ενίσχυσε ηθικά και υλικά την Κρητική Επανάσταση του 1896 και διαμαρτυρήθηκε για την διείσδυση του Βούλγαρου Αντιβασιλέα στη Μακεδονία, πολλά αντεξεγερτικά σώματα. Το 1896, ο

πρόεδρος του συλλόγου ήταν ο ιστορικός και καθηγητής Σ. Λάμπρος, ο οποίος δεν μπορούσε να εμπιστευτεί μέλη κάποιας «ανώτατης εξουσίας».

Η σφραγίδα του συλλόγου που περιέχεται σε διάφορα ψηφίσματα, προσκλήσεις κ.λπ. Φορά ισοσκελές σταυρό 16 ακτίνων στο πάνω ημικύκλιο με τις λέξεις «ΕΝ ΤΥΤΟ ΝΙΚΑ», και στο κάτω μισό κύκλο φέρει δύο σταυρωτά ξίφη, με τα γράμματα ΕΕ και κάτω, στην περιφέρεια τις λέξεις «ΑΝΩΤΑΤΗ ΑΡΧΗ». Η εταιρεία αποκτά τα έσοδά της με τακτικές δωρεές των μελών της, ποσό που ορίζεται σε τρεις δραχμές το μήνα. Γίνονται δεκτές και άλλες ειδικές δωρεές, κυρίως από ξένα μέλη, που καταλήγουν να συγκεντρώνουν περισσότερες από τις κανονικές δωρεές. Μεγάλα χρηματικά ποσά έχουν συγκεντρωθεί και από δημόσιους εράνους στο εξωτερικό. Η συμβολή της αιγυπτιακής κοινότητας, ιδιαίτερα του παραρτήματος της Αλεξάνδρειας, είναι πολύτιμη για την εταιρεία.

Όπως καταλαβαίνουμε ο Σπύρος Λάμπρου αποτέλεσε μια σημαντική μορφή στην Εθνική Εταιρεία. Υπήρξε επίσης, μεγάλος υποστηρικτής της βασιλικής οικογένειας, διετέλεσε Πρωθυπουργός της Ελλάδας κατά τον Νοέμβριο από τις 27 Σεπτεμβρίου 1916 έως τις 21 Απριλίου 1917, αφού διορίστηκε πρωθυπουργός από τον Κωνσταντίνο Α'. Στο διάστημα αυτό ανέλαβε και το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Παιδείας.²⁸ Με την επιστροφή του Ελευθέριου Βενιζέλου εξορίστηκε στην Ύδρα και τη Σκόπελο, ενώ η περιουσία του δεσμεύτηκε. Διετέλεσε επίσης Γενικός Γραμματέας της Ολυμπιακής Επιτροπής (1901-1918), Πρόεδρος του Συνδέσμου Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (1897-1906), του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου κ.λπ. Αναφέρεται ότι ασχολήθηκε και με την πνευματική κίνηση του Μπριτζ. Μεταφέρθηκε στην Αθήνα στις 23 Ιουλίου 1919 όπου και πέθανε²⁹.

Η κυβέρνηση του 1916 του Σπυρίδωνα Λάμπρου (Σεπτέμβριος 1916-Απρίλιος 1917) αντικατέστησε την κυβέρνηση του 1916 του Νικολάου Καλογερόπουλου. Στις 8 Ιουνίου 1916, η Αντάντ έδωσε τηλεσίγραφο στην ελληνική κυβέρνηση να σχηματίσει κυβέρνηση χωρίς καμία πολιτική στάση, διατηρώντας μια ουδετερότητα απέναντι στους συμμάχους. Μετά την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου από την κυβέρνηση του Νικολάου Καλλογρόπουλου, η Αντάντ δεν την αναγνώρισε γιατί αυτοπροσδιορίστηκε ως πολιτική, διορίζοντας μια «κυβέρνηση

²⁸ Φ. Γαζή, *ό.π.*, σ. 219.

²⁹ Αδ. Αδαμαντίου, «Λάμπρος Σπυρίδων», στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1931, σ. 760.

υπηρετών» με επικεφαλής τον καθηγητή Σπυρίδωνα Λάμπρου» η κυβέρνηση υπάκουσε στην παραπάνω διαταγή και «είναι πιθανώς η μόνη κυβέρνηση στην πολιτική μας ιστορία, της οποίας ο χαρακτήρας και η αποστολή εξαρτώνται από την επικοινωνία των μεγάλων δυνάμεων».

3.2. Σύνοψη Υπουργείων

Θα προχωρήσουμε σε αυτό το σημείο να δούμε τη σύνοψη Υπουργείων, έτσι όπως διαμορφώθηκε την περίοδο κατά την οποία αποτέλεσε πρωθυπουργός ο Λάμπρος. Παρατηρούμε πως ο Σπύρος Λάμπρος είχε αναλάβει σημαντικό εκτελεστικό έργο, καθώς εκτός από Πρόεδρος του υπουργικού Συμβουλίου, υπήρξε και Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, καθώς επίσης δεν παρέλειψε να αναπληρώσει ορισμένα υπουργεία την στιγμή που υπήρχε ανάγκη. Επομένως, η συνεισφορά του και το συνολικό του έργο ήταν πολύ μεγάλο.³⁰

«Πρωθυπουργός» - («Πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου»): Σπυρίδων Λάμπρος

«Επί των Εξωτερικών υπουργός»: Ευγένιος Ζαλοκώστας

«Επί της Δικαιοσύνης υπουργός»: Τιμολέων Ηλιόπουλος

- αντικαταστάθηκε την 1/12/1916 από τον Μενέλαο Σουλτάνη

«Επί των Εσωτερικών υπουργός»: Αναστάσιος Τσέλλος

- αντικαταστάθηκε στις 19/4/1917 προσωρινά, από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο

«Επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας εκπαιδύσεως υπουργός»: Σπυρίδων Λάμπρος

«Επί των Οικονομικών υπουργός»: Σωκράτης Τζανετουλέας

- αντικαταστάθηκε στις 20/4/1916 από τον Μενέλαο Σουλτάνη

«Επί της Εθνικής Οικονομίας υπουργός»: Νικόλαος Αποστολίδης

«Επί των Δημοσίων Συγκοινωνιών υπουργός»: Ιωάννης Αργυρόπουλος

- αντικαταστάθηκε στις 22/3/1917 προσωρινά, από τον Νικόλαο Αποστολίδη

- αντικαταστάθηκε στις 16/4/1917 από τον Αναστάσιο Τσέλλο

- αντικαταστάθηκε στις 19/4/1917 προσωρινά, από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο

«Επί των Στρατιωτικών υπουργός»: υποστράτηγος, Νικόλαος Δράκος

αντικαταστάθηκε στις 17/11/1916 από τον υποστράτηγο Ιωάννη Χατζόπουλο

«Επί των Ναυτικών υπουργός»: υποναύαρχος Ιωάννης Δαμιανός

³⁰ Μ. Γιαλουράκης, «Λάμπρος Σπυρίδων», στο: *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα 1930, σ. 680.

«Επί του Επισιτισμού και της Αυταρκείας υπουργός» : Επαμεινώνδας Χαρίλαος.

Ακόμα, παρατηρούμε πως πολλοί από τους Βουλευτές που συγκυβερνούσαν την Ελλάδα την εποχή εκείνη, ήταν αξιόλογοι αξιωματικοί ή άνθρωποι των γραμμάτων, που ασχολήθηκαν με τη συγγραφή σημαντικών έργων. Παράδειγμα των παραπάνω αποτελεί ο Τιμολέων ηλιόπουλος, ο οποίος ανέλαβε το Υπουργείο δικαιοσύνης και ακολούθησε μια ακαδημαϊκή πορεία ως διδάκτωρ καθηγητής το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.³¹

Από την άλλη έχουμε να παρατηρήσουμε τον Νικόλαο Δράκο, ο οποίος ανέλαβε το Υπουργείο Στρατιωτικών, αφού ο ίδιος αποφοίτησε από την Ευελπίδων Σχολή. Καταλαβαίνουμε δηλαδή, πως την περίοδο εκείνη μαζί με τον Λάμπρου είχαν καταστεί σημαντικοί υπουργοί που είχαν άμεση επαφή και σχέση με τις αρμοδιότητες που είχαν αναλάβει.

³¹Μ. Γιαλουργάκης, «Λάμπρος Σπυρίδων» (1930), σ. 684.

Δ' Κεφάλαιο

Το Ιστορικό του έργου

4.1.Ο Σπυρίδων Λάμπρος ως ιστορικός

Πέρα από τη δράση του ως πολιτικός, ακόμα μεγαλύτερη ήταν η συνεισφορά του ως ιστορικός. Ο Σπύρος Λάμπρου αποτέλεσε σπουδαία μορφή που έδρασε στον τομέα της έρευνας και συνέβαλε στη μελέτη ιστορικών στοιχείων, εγγράφων, χειρογράφων από αρχαιοτάτων χρόνων έως την επανάσταση του 1821. Μεγάλο ήταν το ενδιαφέρον για την περίοδο του Βυζαντίου και για τη μελέτη της ελληνικής συνέχειας από αρχαιοτάτων χρόνων έως και σήμερα. Επίσης, ίδρυσε την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία και είχε ως σκοπό να αναδείξει αντικείμενα και στοιχεία που προβάλλουν την εθνική διάσταση της χώρας.

Η δράση του ήταν πολύ σημαντική και αποτελεσματική σε θεσμικό επίπεδο. Από πολύ νωρίς επεδίωξε τον εμπλουτισμό του Μουσείου του «Παρνασσού». Οραματιζόταν ένα Μουσείο, κατά το 1871, το οποίο θα συμπεριελάμβανε τοιχογραφίες από αθηναϊκούς ναούς βυζαντινής περιόδου, οι οποίοι κινδύνευαν να καταρρεύσουν. Ακόμα, στην Ευρώπη συνάντησε μια περίοδο, κατά την οποία άνθιζαν τα Εθνικά Μουσεία. Σημαντική επίδραση γνώρισε και από την πόλη του Βερολίνου, όπου και σπούδαζε και όπου και γνώρισε σημαντικά μουσεία της εποχής. Οραματιζόταν έναν χώρο όπου θα συγκέντρωνε πολλά και διαφορετικά αντικείμενα, τα οποία θα λειτουργούσαν ως σύμβολα εθνικά και θα συμβόλιζαν στοιχεία του έθνους.

Στον χώρο της Ελλάδας, το έργο αυτό ανέλαβε η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία. Πρωτεργάτης αυτής ήταν ο Λάμπρου, ο οποίος είχε ως βασικό στόχο να διαμορφώσει ένα μουσείο σύμφωνα με τα πρότυπα της Ευρώπης. Στην αντίστοιχη προκήρυξη, μάλιστα, αναγράφεται το εξής:³²

«Το δε μουσείον θα περιέχει σκεύη, ενδυμασία, όπλα, έργα τέχνης και τέτοια είδη, δι' ων δύνασθαι να παρέχεται ζώσα εικόν του βίου του ελληνικού λαού και της κοινωνικής καταστάσεως αυτού εν ταις διαφόροις περιόδους τοις πατρίου ιστορίας και να διαφωτισθή η ιστορία της ελληνικής τέχνης, εν χρόνοις μάλιστα, καθ' ους ευτελής ως και

³² Φερ. Γρηγορόβιος, Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους Μέσους Αιώνας : (Τόμος Β')*, Από του Ιουστινιανού μέχρι της υπό των Τούρκων κατακτήσεως, Αθήνα 1904, σ. 59.

έκπτωτος της ποτέ δόξης θεωρούμενη, δεν ηξιώθη ιδιαίτερας προσοχής και μελέτης. Ούτω το μουσείον ιδρυθήσεται κατά το πρότυπον των εν άλλοις ευρωπαϊκοίς εθνέσιν εθνικών μουσείων, οία το Kensington Museum εν Λονδίνο, το Hotel de Cluny εν Παρισίοις, το Museu Clvico εν Βενετία, εν δε Γερμανία το «Γερμανικόν Μουσείον» της Νυρεμβέργης».

33

Τρία χρόνια αργότερα, ολοκληρώνοντας ένα σύνολο εργασιών κατά τα πρώτα χρόνια της Εταιρείας υποστήριξε τα εξής:

«Είχομεν κατ' αυτήν τη σύστασιν της εταιρίας την διάθεσιν και την συναίσθησιν, ότι δεν μέλλομεν να πλάσωμεν κενόν τι κέντρον περιεργείας αλλά αρχείον και μουσείον εθνικόν, κτήμα και προσκύνημα του ελληνικού λαού. Ό,τι είχε αμεληθεί επί δεκαετίας όλας ανελάβομεν να εκπληρώσωμεν ημείς την ενδεκάτη ώρα, την παραμονή της καταστροφής και απωλείας πλείστων μνημείων του εθνικού βίου [...] Έχομεν ήδη μουσείον ευπρεπές, πυρήνα του μεγάλου μουσείου του μέλλοντος [...] Παρεστήκαμεν το ιδρυθησόμενον μουσείον ως μέλλον να γίνη κέντρον της μελέτης των χρόνων εκείνων, της πατρίου ιστορίας, καθ' ους ο εθνικός βίος δεν ηξιώθη ιδιαίτερας προσοχής και μελέτης ως θεωρηθείς ευτελής και έκπτωτος της ποτέ δόξης. Τι ηθέλομεν να δημιουργήσωμεν εκδηλώσαμεν σαφώς [...]. Ότε εγράφομεν ταύταπροσέκουνον ίσως αι λέξεις ημών εις τα ώτα πολλών ως ονειρώδεις και σήμερον δε ίσως επαναλαμβανόμεναι θα φανώσιν μεγάλοι. Αλλά τότε μεν εξεφράζομεν πόθους, νυν δε παριστάνομεν το όριον εις ο θέλομεν να φθάσωμεν. Και έχομεν την πεποίθησιν, την πεποίθησιν την ακράδαντον ότι η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρία της Ελλάδος θα φθάση συν τω χρόνω εις το όριον τούτο διά της προθύμου υποστηρίξεως της κυβερνήσεως, ης πάν τότε ετύχομεν και της αρωγής των φίλων και υποστηρικτών παντός εθνικού σκοπού».

³³ Δημ. Μπαλάνος., «Σπυρίδων Π. Λάμπρος», στο: *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Αθήνα 1929, σ. 86.

Το 1908, η ανταπόκριση που περίμενε από την Πολιτεία δεν ήταν η αναμενόμενη. Δυστυχώς, δεν δέχτηκε τη στήριξη από το κράτος, με αποτέλεσμα αυτή τη φορά ο τόνος του να έχει διαφορετικό τόνο. Ωστόσο, η αισιοδοξία του εμμένει, ελπίζοντας στις τεχνολογικές εξελίξεις οι οποίες θα συμβάλλουν στη οργάνωση ενός σύγχρονου Μουσείου. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«Η μελαγχολία μου ηυξήθη, ότε ανελογίσθην οποίον θαυμάσειον τοιούτον αντικατοπτρισμόν του εθνικού βίου των ελληνικών χωρών θα ηδυνώμεθα να έχωμεν εν Αθήναις ως συμπλήρωμα ιστορικού και εθνολογικού μουσείου. Το παρ' ημίν υπάρχον τοσούτον ίδρυμα είνε μικρογραφία αληθώς εν συγκρίσει προς παν άλλον όμοιον. Αλλά μόλις προ εικοσιπενταετίας ιδρυθέν υπό ολίγων φίλων των πατρίων, εν ω ώφειλε να ιδρυθή από μακρού υπ' αυτής της πολιτείας, πολλάκις ηναγκάσθη απ' εναντίας να παλαύση προς αυτήν δια να την δυσσαλεύση εκ της κατεχούσης αυτήν αδιαφορίας[...]. Οποίαν επίρρωσιν δεν θα ελάμβανε η εθνική ψυχή, αν εδημιουργείτο χώρας εν ω ο Έλλην να ηδύνατο να βλέπη επί το αυτό συγκεντρωμένας εν ζωντανοίς προτύποις τας ελληνικάς ενδυμασίας απασών των χωρών εν αις οικούσιν Έλληνες, να περιεργάζηται τας καλύβας των ορεισιβίων και τας οικήσεις των αγροτών, να ενωτίζηται των δημοτικών ασμάτων της Ηπείρου και της Μάνης, της Θράκης και της Μακεδονίας, της Κύπρου και της Μικράς Ασίας από των χειλέων επιχωρίων πατρίως εσταλμένων να παρακολουθή τα ορχηστρικά σχήματα και τους κύκλιους χορούς, ους παρέδωκεν εις ημάς παρελθόν, να συλλαμβάνη τέλος ούτως ειπείν εν μικρώ δρώντα αυτόν τον εθνικόν βίον της μεγάλης Ελλάδος εν αυτή τη πρωτεύουση του μικρού ελευθέρου βασιλείου. Δεν θα ήτο η εγκαινέσις τοιούτου πανελληνίου παραδείσου εις των αρίστων εορτασμών της 23ης Μαρτίου 1821».³⁴

Ίδιο κλίμα είχε και η πρόταση του Λάμπρου σχετικά με τη μεγάλη έκθεση «Μνημείων του Ιερού Αγώνα», κατά το 1884. Για αυτή την έκθεση συνεργάστηκε ο σύλλογος του Παρνασσού και της Εθνολογικής Εταιρίας με πρόεδρο τον

³⁴ Δημ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 87.

Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο.³⁵ Με πρωτοβουλίες του Λάμπρου αποφασίστηκε η ανέγερση ανδριάντων ειδικά για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Η Ευρώπη λειτουργούσε ως παράδειγμα μίμησης για την Ελλάδα. Ο Λάμπρου συμμετείχε σε πολλά συνέδρια, μέσα από τα οποία υπερασπιζόταν την προώσπιση των επιστημονικών δικαίων.

Ιδιαίτερη συμμετοχή είχε το 1912, στο 10^ο διεθνές συνέδριο ιστορίας της Τέχνης, που πραγματοποιήθηκε στη Ρώμη. Σε αυτό ο Λάμπρου συμμετείχε με την ανακοίνωση: «Παναγιώτης Δοξαράς ένας Έλληνας ζωγράφος του ΙΗ' αιώνα». Ο Δοξαράς έμελλε να αποδείξει την ελληνική συμμετοχή στην ευρωπαϊκή καλλιτεχνία. Στον επιστημονικό χώρο η Ελλάδα είχε ως εκπρόσωπό της τον Λάμπρου, ο οποίος διεκδικούσε το επόμενο συνέδριο να γίνει στην Αθήνα. Πράγματι χάρη στην προσπάθειά του το επόμενο συνέδριο θα οργανωνόταν στην Αθήνα.³⁶

Το προηγούμενο έτος η μεγάλη Διεθνής Έκθεση είχε οργανωθεί στη Ρώμη, με στόχο την επίδειξη της ιταλικής δύναμης. Το ελληνικό κράτος συμμετείχε σε αυτήν με τέσσερα τμήματα. Αρχικά, υπήρξε μια συλλογή με γύψινα αρχαία γλυπτά, μια έκθεση φωτογραφιών παρμένες από μεσαιωνικά τοπία, μια έκθεση σύγχρονων Ελλήνων καλλιτεχνών και τέλος μια έκθεση από προσωπογραφίες από βυζαντινούς αυτοκράτορες. Όλη αυτή η συλλογή αποτελούσε αποκλειστικό έργο του Λάμπρου, την οποία συλλογή είχε ξεκινήσει από το 1892. Στη διάρκεια των εγκαινίων, ο ίδιος μίλησε για όλη την προσπάθειά του να συγκεντρώσει στοιχεία που αποτελούν μια εθνική ιστορία της τέχνης. Ο ίδιος διατύπωσε:

«Η τέχνη δείται φωτός και ελευθερίας. Διό μόνος μετά την απελευθέρωσιν της Ελλάδος επανήλθομεν εις την εκ νέου εταξίαν καλλιέργειαν των καλών τεχνών. Ούτος υπήρξεν ο λόγος δι' αν οι ημέτεροι ζωγράφοι και γλύπται ανθομελλώμενοι προς τας νέας φάσεις της τέχνης δεν απέσχον να εμφανισθώσιν κατενώπιον του πεπολιτισμένου κόσμου εν τη πόλει ταύτη κατά τους εορτασμούς αυτής μήνας, όπως μετά της επιεικίας εκείνης ην αξίοι τέχνη μόλις αναγεννωμένη. Και ταύτα οι διάφοροι ημών ιστορικά, αρχαιολογικά και καλλιτεχνικά εκθέσεις άγουσιν από του δωδεκάτου προ Χριστού αιώνας εις τον δέκατον

³⁵ Γρ. Ξενόπουλος, «Λόγοι και άρθρα υπό Σπυρ. Π. Λάμπρου», στα: *Παναθήναια*, Αθήνα 1902, σσ.148-150.

³⁶ Φερ. Γρηγορόβιος, *ό.π.*, σ. 98.

τέταρτον μετά Χριστόν εν ταις ημέραις της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως και κατέρχονται συνεχιζόμενοι μέχρι την καθ' ημάς ημερών διά των ερειπίων και των λειψάνων του παρελθόντος και διά των αποπερών του χρωστήρος και της σμίλης της σήμερον. Ούτως αντιπαρέρχονται προ ημών τριάκοντα όλοι αιώνες βίου, τέχνης, δουλείας, παλιγενεσίας λαού προσφιλεστάτου εις την Ιταλίαν, όσεις αφού κατέσπειρε εις τον κόσμον τας φωτεινοτάτας των ακτίνων αυτού, δεν ηδυνήθη και δεν ηθέλησε ν' αποθάνη και προσδοκά μετά χρηστών ελπίδων και μετά θάρρους ημέρας ευδαιμονεστέρας».³⁷

Ο Λάμπρου είχε οραματιστεί την «καθολική εθνική ιδέα», και θεωρούσε μέσα πραγματοποίησης της Μεγάλης Ιδέας τα εξής:

«Δεν υπάρχει-υποστήριζε από το πρυτανικό βήμα το 1905-πράγματι πιο ισχυρή αλληλεγγύη μεταξύ του γραφείου του ιστοριογράφου και της σκηνης του στρατοπέδου. Ανάμεσα σε αυτά τα δύοκειμένεται η ίδια η σημαία, η σημαία της πατρίδος. Χαρά εις τον ιστορικόν ευελπιστούντα ότι το έαρ της Ελλάδος το φοιτόν εις το πανελλήνιον τούτο ιερόν των Μουσών θα πεισθή, ότι συμπλήρωμα πάσης εν αυτώ επιστημονικής μελέτης πρέπει να θεωρήται η παρακολούθησις της ιστορικής σταδιοδρομίας του ελληνισμού. Χαρά εις τον πατριώτην τον αναμένοντα, όπως εκ του τεμένουσ τούτου της επιστήμης, όπερ είνε και το προτενένυσμα της υποστηρίξεως των εθνικών δικαίων, εξελθώσιν αύριον οι πρόμαχοι της ελληνικής ιδέας, που έχουν στα χέρια τους δύο σύμβολα διά της χειρός, το ευαγγέλιον της εθνικης ιστορίας εν ω αναγράφονται διά χρυσού και αίματος οι σελίδες της δόξης και μαρτυρίων, και το ξίφος του στρατιώτου δι' ου θα εμπεδωθή το μέλλον της ελληνικής πατρίδος».

Ο Λάμπρου υπηρέτησε και τον ιστοριογραφικό και τον στρατιωτικό τομέα. Την περίοδο που οργάνωνε εκθέσεις, έπαιρνε μέρος και σε διεθνή συνέδρια αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης. Επεδίωξε να συμπληρώσει κάθε ιστορικό κενό,

³⁷ Γρ. Ξενόπουλος, *ό.π.*, σ. 155.

ιδιαίτερα των γεγονότων που είχαν παραμεληθεί από την προηγούμενη ιστορική έρευνα.

«Συμπληρώσομεν λοιπόν το εθνικόν δημιούργημαμέσω της μελέτης ολόκληρης της εθνικής ιστορίας. Δεν αρκεί μόνον το ωραίον πρόστολον του αρχαίου οικοδομήματος και το υπό της σμίλης των μεγάλων τεχνικών της αρχαιότητος καλλιτεχνηθέν αέτωμα. Ευοδόσωμεν και εις τα σκοτεινά άδυτα του ιερού όπερ μετέπλασαν οι αιώνες εις τον χριστιανικόν ναόν του έθνους. Ανοίξομεν το επί της αγίας τραπέζης κεκλεισμένον βιβλίον, εν ω αναγράφονται οι άθλοι του μεσαιωνικού ελληνισμού και οι τίτλοι των εθνικών δικαίων αναγνώσωμεν την βίβλον της προθέσεως εν η εσημειώθησαν τα ονόματα των μαρτύρων, ων πρέπει να μνημονεύη το έθνος και η εκκλησία. Το καθήκον τούτο είνε επιστημονικόν άμα και εθνικόν».³⁸

Σε αυτή την ιστορία ο Λάμπρου συγκεντρώνει τη μελέτη κάθε τομέα όπως ο Mommsen στη Ρωμαϊκή Ιστορία του. Η μελέτη της τέχνης λαμβάνει βασική θέση στο έργο του. Αναφέρεται στην Ιστορία του ελληνικού έθνους αποδεικνύοντας τη αδιάκοπη συνέχεια του ελληνισμού.³⁹ Η τέχνη παρουσιάζεται ως ένα στοιχείο του έθνους, και διακρίνει το ελληνικό έθνος με τα υπόλοιπα βαλκανικά. Αυτό που επιδιώκει είναι να ενσωματώσει την τέχνη των μέσων αιώνων στην ιστορία της ελληνικής τέχνης. Ο ίδιος διατυπώνει:

«Εις τους αιώνας εκείνους τους μεσαιωνικούς διαπερνούν αι αρχαί της τελείας ημών εθνικής ενώσεως και εις τους χρόνους εκείνους πρέπει ν' αναδράψωμεν, όπως ανεύρωμεν τα ρίζας, την δόξαν και τους αγώνας της εκκλησίας, ήτις υπερμάχησεν αυτών των εθνικών δικαίων αγωνιζομένη υπέρ των ιδίων αυτής δογμάτων και θεσμών. Εις τους χρόνους εκείνους ανάγονται αι αρχαί του διέποντος ημάς δικαίου. Από των χρόνων εκείνων διεσώθη μέχρις ημών η γλώσσα την λαλούμεν το άσμα όπερ ψάλλομεν, ο βίος ον ζώμεν. Εις τους χρόνους εκείνους ανέρχεται η δικαιολογία των εθνικών ημών αξιώσεων και κατ' αυτούς

³⁸ Γρ. Ξενόπουλος, *ό.π.*, σ. 57.

³⁹ Αλ. Σολωμού, *ό.π.*, σ. 77.

μεγάλοι βασιλείς υπέρ των δικαίων του γένους εναντίον Σλάβων και Αράβων, Αβάρων και βουλγάρων, Φράγκων και Τούρκων. Η προσφορά η σκέπτουσα του θρόνου ευκλέων και νικηφόρων βασιλέων όσον και η αδοξία η επακολουθήσασα εις τας ημέρας του κλέους αι νίκαι όσον και αι συμφοραί, το μεγαλείον όσον και η πτώσις είνε ουχ ήττονιδικά μας, είνε μέρος της ιδέας ημών εθνικής υπάρξεως, είνε τμήμα του ιδίου ημών ιστορικού βίου».⁴⁰

Την περίοδο κατά την οποία ο Λάμπρου ιδρύει στο πανεπιστήμιο μια έδρα με βάση τη βυζαντινή τέχνη, αρχίζει και γράφει άρθρα, δημοσιεύει έργα και καλλιτεχνικές πηγές, καταλόγους ζωγράφων και ασχολείται με ορολογίες. Όλη αυτή η εργασία απευθύνεται σε κοινό του εξωτερικού. Συνεργάζεται με ξένους συναδέλφους, οργανώνει διεθνή συνέδρια, δίνει έμφαση στον διαχρονικό χαρακτήρα του ελληνισμού. Έτσι, ο Λάμπρου άσκησε μια επιστημονική ιστορία της τέχνης, βασισμένη σε παλιές αναζητήσεις, συμμορφώνοντας στις επιταγές του εθνικισμού.

4.2. Κατάλογος των έργων του

Παρουσιάσαμε τη δράση του Λάμπρου ως ιστορικός και παρατηρήσαμε τις μελέτες του και το ερευνητικό του έργο. Σε αυτό το σημείο θα ανφερθούμε στο σύνολο των έργων του και την εμφάνισή του στον χώρο των γραμμάτων. Ακόμα, θα προχωρήσουμε σε μια παράθεση των έργων του, καθώς στη συνέχεια θα αναλύσουμε ορισμένα από αυτά χρησιμοποιώντας κάποια αποσπάσματα από τα έργα του και τις ομιλίες του.

Πρωτοεμφανίστηκε στα γράμματα σε επιστολή, το 1861, με τον αδελφό του Μιχαήλ, όταν δημιούργησαν το περιοδικό «Παρνασσός» και στις 24 Ιουνίου 1865 την ομώνυμη Γλωσσολογική Εταιρεία. Το 1870, το μεγάλο έργο του "The Last Count of the Salon" κέρδισε το πρώτο βραβείο στον Διαγωνισμό Δράματος Buccino. Στη συνέχεια έφερε στο φως ένα σύνολοποιημάτων, κριτικώνδοκιμίων και θεατρικών έργων, προτού αφοσιωθεί στην επιστημονική έρευνα μέχρι το 1873. Η μελέτη του αυτή σχετίζεται με τη βυζαντινή, μεσαιωνική και νεοελληνική γραφή και θεωρείται συνεχιστής του έργου του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου και του Κωνσταντίνου

⁴⁰ Αλ. Σολωμού, *ό.π.*, σ. 79.

Παπαρρηγόπουλου. Το έργο του περιλαμβάνει 500 δημοσιευμένες μελέτες και 280 δημοσιευμένες μελέτες που έφτασαν στο φως μετά θάνατον από τη σύζυγο και την κόρη του. Από το 1903 εξέδιδε το περιοδικό Νέος Ελληνομνήμων και μέρος του παλαιοκειμενικού του έργου ήταν η αποκατάσταση και έκδοση χειρογράφων της Βυζαντινής Γραμματείας.⁴¹

Σε αυτό το σημείο θα παραθέσουμε όλον τον κατάλογο από το συνολικό του συγγραφικό έργο παρακάτω. Μάλιστα, στη συνέχεια θα προχωρήσουμε σε κάποια ανάλυση στοιχείων από συγκεκριμένα έργα που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, παραθέτοντας συγκεκριμένα αποσπάσματα και αναλύοντάς τα στη συνέχεια.

Το σύνολο των έργων του παρατίθεται παρακάτω ως εξής:⁴²

Σπυρίδων Λάμπρος (1878). Αι Αθήναι περί τα τέλη του δωδέκατου αιώνας κατά πηγάς ανέκδοτους. Αθήνα: Τυπογραφείο της Φιλοκαλίας.

Φερδινάνδος Γρηγορόβιος, Σπυρίδων Π. Λάμπρος (1904). Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους Μέσους Αιώνας : (Τόμος Β'), Από του Ιουστινιανού μέχρι της υπό των Τούρκων κατακτήσεως. Εν Αθήναις: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.

Σπυρίδων Λάμπρος (1880). Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου - Τα Σωζόμενα (Τόμος Β'). Αθήνα: Τυπογραφείο Παρνασσού.

Σπυρίδων Λάμπρος (1882). Κερκυραϊκά Ανέκδοτα. Αθήνα: Τυπογραφείο Παρνασσού.

Σπυρίδων Λάμπρος (1886). Ιστορία της Ελλάδος (Τόμος Α'). Καρόλου Μπεκ.

Σπυρίδων Λάμπρος (1888). Ιστορία της Ελλάδος (Τόμος Β'). Καρόλου Μπεκ.

Σπυρίδων Λάμπρος (1892). Ιστορία της Ελλάδος (Τόμος Γ'). Μπεκ και Μπαρτ.

Σπυρίδων Λάμπρος (1892). Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα. Αθήναι: Εστία.

⁴¹ Γ. Χαριτάκης, *Τα ανέκδοτα έργα του Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1921, σ. 23.

⁴² Αδ. Αδαμαντίου, *ό.π.*, σ. 673-675.

Σπυρίδων Λάμπρος (1896). Οι Ευεργέται και Καθηγηταί του Εθνικού Πανεπιστημίου. Αθήνα: Εστία.

Σπυρίδων Λάμπρος, Ν. Γ. Πολίτης (1896). Die Olympischen Spiele 776 - 1896 (Τόμος Α΄) (PDF). Αθήνα, Λειψία, Λονδίνο: Καρλ Μπεκ, F. Volckmar, H. Grevel and co. Αρχειοθετήθηκε από το πρωτότυπο (PDF) στις 16 Ιανουαρίου 2013. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2010.

Σπυρίδων Λάμπρος (1898). Ιστορία της Ελλάδος (Τόμος Δ΄). Καρόλου Μπεκ.

Σπυρίδων Λάμπρος (1908). Ιστορία της Ελλάδος (Τόμος ΣΤ΄). Μπεκ και Μπαρτ.

Σπυρίδων Λάμπρος (1898). Κατάλογος των εν τη κατά την Άνδρον Μονή της Αγίας Κωδίκων. Αθήνα: Εστία.

Σπυρίδων Λάμπρος (1902). Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και κτήτορες Κωδίκων κατά τους μέσους Αιώνας και επί Τουρκοκρατίας. Αθήνα: Εστία.

Σπυρίδων Λάμπρος (1903). Ελληνίδες Βιβλιογράφοι και Κυρίαί Κωδίκων κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας. Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Δ. Σακελλαρίου.

Ε' Κεφάλαιο

Παρακαταθήκη του έργου του μέσα από Πρωτογενείς πηγές

5.1. «Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων Κατά τους Μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας»

Το έργο *Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων Κατά τους Μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας*, αναφέρεται στους κώδικες που συναντώνται από μια λίστα έργων και συγγραφέων.

Ο Montfaucon ήταν αυτός που παρατήρησε ότι μερικοί κώδικες μεταφέρθηκαν στην βιβλιοθήκη της Εσπερίας της Αθήνας. Την ίδια παρατήρηση έκανε και ο Φερδινάνδος Γρηγορόβιος ο οποίος σημείωσε τα εξής:

«Ότε τῷ 1491 και 1492 ὁ Ιάνος Λάσκαρις ἐπεχείρησε χάριν τῆς ἐν Φλωρεντία βιβλιοθήκης τῶν Μεδίκων ἀποδημίας ἐρευνητικὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἄνατολὴν, ἠγόρασε κώδικας ἐν Κερκύρα, Ἄρτη, Θεσσαλονίκη, Κρήτη καὶ Πελοποννήσῳ, ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Ἄθωνοῦ, καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Μεταξὺ δὲ τῶν ὑπ' αὐτοῦ εἰς Φλωρεντιαν κομισθέντων χειρογράφων εὐρίσκετο καὶ τὸ μόνον περιέχον τὰ Ὑπομνήματα τοῦ Πρόκλου εἰς τὴν Πλάτωνος Πολιτείαν• ὁ δὲ ὥραϊος οὗτος κώδιξ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἀνήκε ποτε συνωδᾶ πρὸς σημείωσιν ἀναγεγραμμένην ἐν τῷ πρώτῳ αὐτοῦ φύλλῳ εἰς τὸν Ἀθηναῖον Ἀρμόνιον. Ἄλλ' εἶνε ὅμως ἀμφίβολον ἂν διὰ τοῦτον τὸν λόγον τὸ χειρόγραφον ἠγοράσθη ὑπὸ τοῦ Λασκάρεως ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις». ⁴³

Μερικὲς σπάνιες ἐκδόσεις κωδίκων παρατήρησε ὁ Γαβριὴλ Millet. Ὁ Montfaucon συγκέντρωσε κώδικες μέχρι τὸ 1708, ὁπότε καὶ ἐξέδωσε τὴν «Palaeographia Graeca», ἡ ὁποία συμπεριλαμβάνει σημειώματα καλλιγράφων ἀπὸ τὸν 3ο αἰῶνα ἕως τὸν 13ο. Πράγματι, ἡ ἐρευνα τῆς καταγραφῆς ἐλληνικῶν κωδίκων, διαδικασία ἡ ὁποία ἀποτελέσει τὸν πίνακα τῶν βιβλιογράφων, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἔργο συγκέντρωσης Ἑλλήνων βιβλιογράφων πρέπει νὰ οργανωθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ὁ πίνακας τοῦ Gardthausen περιλαμβάνει συγγραφεῖς τοῦ 893.

⁴³ Σπ. Λάμπρου, *Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και Κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1902, σ. 3

Τα σημειώματα που συναντάμε από το βιβλιογράφους σε παλαιότερες περιόδους έχουν παλαιογραφικό ενδιαφέρον. Ακόμα, η ιστορία των οικογενειών είναι δυνατόν να φωτιστεί με κάθε τρόπο. Ακόμα, η γεωγραφία των ελληνικών χωρών και η κατανομή τους κατά την περίοδο των μέσων αιώνων γίνεται φανερή από τέτοιες αναφορές. Επίσης, αυτά τα σημειώματα δίνουν πληροφορίες για την ιστορία των πολιτικών, τα εκκλησιαστικά αξιώματα, τον τρόπο διοίκησης, για την εκκλησία, την Πολιτεία, την παιδεία και τον πολιτισμό. Μάλιστα, πολλές φορές εντοπίζονται και εξωτερικά ιστορικά γεγονότα, τα οποία συμπεριλαμβάνονται σε τέτοιου είδους σημειώματα. Έτσι, καταλαβαίνουμε, ότι η συγκέντρωση τέτοιων καταλόγων αποτελεί σημαντική πηγή πληροφόρησης για την φιλολογική και ιστορική έρευνα.

Σε αυτό το εγχείρημα του Λάμπρου, γίνεται προσπάθεια να αναφέρει τα σωζόμενα ονόματα των Αθηναίων βιβλιογράφων και των κτητόρων κωδικών. Μάλιστα, ο ίδιος αναφέρει τη σημαντικότητα της βιβλιοθήκης του Μιχαήλ Ακομινάτου, στα τέλη του 12ου αιώνα, τουν Αρχιεπισκόπου Άνθιμου και της μονής της Πεντέλης και της Καισαριανής κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Θα κατανοήσουμε καλύτερα όλες αυτές τις καταγραφές, εάν δούμε και τους καταλόγους από διάφορες βιβλιοθήκες της Ανατολής και της Εσπερίας. Δεν έχουμε ωστόσο, μεγάλο υλικό λόγω της ανεπάρκειας δημόσιων βιβλιοθηκών στο χώρο της Αθήνας. Για την αναφορά κωδικών και βιβλιογραφών που θα συναντήσουμε στη συνέχεια, ο ίδιος ο Λάμπρου κάνει αναφορά στις καταγραφές του Krumbacher και του Gardthausen. Θα δούμε λοιπόν στη συνέχεια μερικούς ελληνικούς κώδικες, έτσι όπως παρατίθενται στο βιβλίο του Λάμπρου:⁴⁴

1) Άθανασιάδου Κυρίλλου Περί τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλε: βιβλιοθήκης τοῦ Παναγίου Τάφου, ἐν Εὐαγγελικῷ Κήρυκι Περ. Β' Τόμ. Β' (1870) σ. 501 κ. έ.

* 2) » Περί τῶν τοῦ Παναγίου Τάφου βιβλιοθηκῶν, αὐτόθι Περ. Β' Τόμ. Γ' (1871) σ. 455 κ. έ. Βιβλιοθήκαι τοῦ Παναγίου Τάρου ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Ἱερουσαλήμ, ἐν τῷ περιοδικῷ Σωτήρι Τόμ. ΙΓ' (1900) 5. 257 κ.ε., 321 κ.ε., 363 κ.ε. ΙΑ' (1902) 6. 120 . ., 140 κ.ε., 173 κ.ε., 105 κ.ε.

3) Βιβλιοθήκαι του Παναγίου Τάφου εν Κωνσταντινουπόλει και την Ιερουσαλήμ, εν τω περιοδικῷ Σωτήρι Τομ. ΙΓ' (1900) σ. 257 κ.ε, 321 κ.ε, 363 κ.ε ΙΔ' (1902) σ. 120 κ.ε, 140 κ.ε, 173 κ.ε, 105 κ.ε.

⁴⁴ Σπ.Λάμπρου, *Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και Κτήτορες κωδικών κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας*, (1902), σσ. 4-8.

- 4) Allen Περουσίας ἐν Ἰταλία.
- 5) Ἀλεξούδη Ἀνθίμου Κατάλογος που βρίσκεται στην ιερά ἐκκλησία της συνοικίας Κάστρου πόλεως Βερατίου τῆς μητροπόλεως Βελεγράδων, ὅπου βρέθηκαν ἀρχαία χειρόγραφα, ἐν Δελτίῳ Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρίας Τόμ. Α΄5. 352 κ. ε.
- 6) » Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων ἐν Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ 1901 τ. 185 κ. ε 509 κ. ε 525 κ. ε 537 κ. ἐ. ...κ. ἐ. 1902 σ. 55 κ. ε 71 κ. ἐ.
- 7) » Σινώπης
- 8) Bandini Λαυρεντιακῆς βιβλιοθήκης Φλωρεντίας.
- 9) Battifol Βερατίου.
- 10) Βέη Νίκου Χειρόγραφος κατάλογος βιβλιοθήκης Δημητσάνης.
- 11) Berthelot Rapport sur les manuscrits alchimiques de Rome ἐντοῖς Archives des missions scientifiques Τόμ. ΙΓ΄ (1887) σ. 819-85%.
- 12) Βλαδιμήρου ἀρχιμανδρίτου Μόσχας.
- 13) Blass Σεραίου Κωνσταντινουπόλεως.
- 14) Βογιατσῆ Ι. Περί τῆς παρὰ τῆς Δημητσάνης μονῆς τοῦ Πιλοσόφου καὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Ἑλληνικῆς σχολῆς, ἐν Ἐὐαγγελικῷ Κήρυκι Τόμ. Η΄ (1864) σ. 503 κ. ε
- 15) Βογιατσῆ Ι. Περί τῆς ἐν Δημητσάνῃ βιβλιοθήκης ἐν τῷ τοῦ Εἰρ. Ἀσωπίου Ἀττικῷ Ἡμερολογίῳ 1868 τ. 75 – 79.
- 16) Βουλισμᾶ Ε. Τρεῖς ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τῆς ἰατρικῆς ἀκαδημασίης (περιγραφὴ πολυμυγῶν ὑσκώδικος) αὐτόθι 1877 σ. 323-336.
- 17) Castellani Βενετίας.
- 18) Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum. Ἐν Λονδίῳ, 1881.
- 19) Catalogus Codd. Graecorum in Bibliotheca Vratislaviense
- 20) Chioli P. Cenni sopra alcuni codici Greci Siena. 1862.
- 21) Costomiris G. Les écrits inédits des anciens médecins Grecs iv Revue des études Grecques. Τόμ. Β΄ (1889) σ. 343 κ.ε. Τόμ. Γ΄ (1890) σ. 145 κ. 1. Τόμ. Δ΄ (1891) σ. 97 κ. ε Τόμ. Ε΄ (1892) σ. 61 κ. ε
- 22) Core Report to her Majesty's government on the Greek Manuscripts. Ἐν Λονδίῳ. 1858.
- 23) » Βοδληιανῆς Ὁξωνίου.
- 24) Cyrillus Νεαπόλεως.
- 25) Daremberg Notices et extraits des manuscrits médicaux Grecs et Latins des principales bibliothèques d'Angleterre iv Tois Archives des missions scientifique3. Τόμ. Β΄ (1851) σ. 113-168. 184-548. Τόμ. Γ΄ (1852) σ. 1 – 76.

- 26) Erhardt Γενούης.
- 27) Ερβιτσεάνον Ρωμανίας.
- 28) Feron-Battaglini Codices Ottoboniani Βατικανού.
- 29) Förster De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis.
- 30) Gardtlausen Victor Katalog der griechischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Leipzig. Εν Λειψία. 1898.
- 31) » Σινᾶ καὶ Ἀλεξανδρείας.
- 32) Γεδεών Μαν. Νεοελληνικαὶ βιβλιοθήκαι, ἐν Σωτήρι Τόμ. Α΄ (1877) G. 55 x. 1.
- 33) Γεδεών Μαν. Αἱ βατοπαιδινα! σκῆται ἐν Σωτήρ: Τόμ. Α΄ (1877) G. 307 κ.ε.
- 34) Graux Κυπενάγης.
» Origines du fonds Grec de l'Escorial.
- 35) Grauv-Martin Σουηδίας.
- *36) Greville-Chester The Greek library at Smyrna, iv Academy kg.409 τῆς 6 Μαρτίου 1880 σ. 178.
- 37) Hardt Μονάγον.
- 38) Iriarte Μαδρίτης.
- 39) Ἰταλικῶν βιβλιοθηκῶν περιλαμβανομένων ἐν τοῖς Studi italiani di filologia classica μέχρι τοῦ 1900.
- 40) Ἰωαννίδου Ἐμμ. Περί τινων εὐαγγελίων ἐν Ἑλληνικῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ Κωνσταντινουπόλεως Τόμ. Α΄ σ. 194. Β΄ .. 60 κ. ε 141 κ. ε Γ΄ 7. 106 κ. ε
- 41) Jorio Codici ignoti di Napoli
- * 42) Καίρου «Χειρόγραφα ἀνέκδοτα», ἐν Κέκροπι συγγράμματα περιοδικῷ τοῦ ἑλληνικοῦ φιλεκαπαιδευτικοῦ συλλόγου Καίρου ἢ Ἐνότης. 1876-77 σ. 194 κ.έ. 218 κ.έ. 240 κ.ε. 261 κ.ε.
- 43) Καστόρχη Εὐθ. Περί τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλληνικῆς σχολῆς. Εν Ἀθήναις. 1847.
Ἴδε καὶ Εὐαγγελικὸν Κήρυκα Τόμ. Θ΄ (1865) z. 123 κ. ε
- 14) Κατραμῆ Νικολάου Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου. Εν Ζακύνθῳ. 1880 c. 156-20.
- 45) Kitchin Codices mss. Aedis Christi Ὁξωνίου.
- 46) Κοιχυλίδου Κλ. Κατάλοιπα χειρογράφων ἱεροσολυμιτικῆς βιβλιοθήκης. Εν Ἱεροσολύμοις. 1899.

* 47) Κόμνου Codices praeclarissimi in membrana 'ot in charta Graece, Latine, et Italice exarati, ut ex titulo cujusdam apparet, apud. S. Comnum civem Atheniensem asservate Athenis. 1857.

48) Lambecius Βιέννης,

49) ΛάμπρουΣπυρ. ἈγίουΌρους.

50) Κατάλογοστῶν ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἄνδρον μονῆ τῆς

"Αγίας κωδίκων ἐν τῇ Ἐπετηρίδι Παρνασσοῦ Ἔτ. Β' (1898). σ. 136 κ. ἰ. καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει.

51) Λάμπρου Σπυρ. Κατάλογο:

κωδίκων ἐν ταῖς μοναῖς τῆς νήσου Ἄνδρου Ἀγίῳ Νικολάφ καὶ Παναχράντφ καὶ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου Κορθίου ἐν Ἐπετηρίδι Παρνασσοῦ Ἔτ. Γ' (1899) σ. 92 κ.ε. καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει.

52) » Βυλίζης.

* 53) » Notes épigraphiques et paléographiques (περὶ τῶν χειρογράφων Μαδύτου καὶ Θεσσαλονίκης) ἐν Mélanges Graux 5. 621 – 628.

* 54) » Χειρόγραφος κατάλογοστῶν ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ βιβλιοθήκῃ κωδίκων.

* 55) » Χειρόγραφος κατάλογοστῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Collegio Grecο τῆς Ρώμης ἑλληνικῶν κωδίκων.

56) » Περὶ τῶν παλιμψήστων κωδίκων τῶν ἀγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν. Ἐν Ἀθήναις 1887.

» The manuscripts of Mount Athos, ἐν τῷ Athenaeum 1889 Τόμ. Α' σ. 793-4.

58) Mahaffy Notes from Mount Athos ἐν τῷ Athenaeum

1889 Τόμ. Α' σ. 631.

59) Martin Ἰσπανίας καὶ Πορτογαλλίας.

60) Martini Ἰταλίας.

61) Mezières Μονῆς Ἀγίου μητρίου ἐν Θεσσαλίᾳ ἐν Mémoire sur le Pélion et l'Ossa (Archives des missions scientifiques 1851 Τόμ. Γ' σ. 248 κ. ἑ.)

* 57) The Manuscripts of Mount Athos, ἐν τῷ Athenaeum 1889 Τόμ. Α' σ. 631.

62) Miller Ἐσκουριάλου.

63) » Μαδρίτης.

64) [Mingarelli] Graecicodices manuscripti apud Nanios Μαρκιανῆς,

65) Morelli Βενετίας.

66) Müller K. Neue Mittheilungen über Ianos Lascaris,

ἐν τῷ Centralblatt für Bibliothekswesen Τόμ. Α' (1884) a. 333-412.

67) Muralt Πετροπόλεως.

68) Nares B. Catalogue of the Harleian mss.

- 69) Nessel Βιέννης.
- 70) Οικονομοπούλου Λιριακά.
[...]
- 93) Παπαδοπούλου Κεραμέως Ἀθανασίου Παλαιογραφικὸν Δελτίον, ἐν Παραρτήματι ΙΖ΄ τόμου Ἑλλ. Φιλολ. Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. 1886.
- 94) » Κατάλογος χειρογράφων Ἑλλ. Φιλολ. Συλλόγου Κ/λεως.
- 95) » Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Α΄-Γ΄.
- * 96) » Ἀθωνικὰ κονδακαρίων ἀντίγραφα ἐν Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Σ΄ (1897) σ. 375 κ.ε.
- 97) » Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς ἐν Μηλεαῖς βιβλιοθήκης ἐν Ἐπετηρίδι Παρνασσοῦ Ἑτ. Ε΄ (1901) σ. 20 κ.ε.
- 98) » Σημειώσεις ἐξ Ἀγίου Λαυρεντίου, αὐτόθι σ. 122 κ.έ.
- 99) » Ἡ ἐν τῷ νησίῳ Σωζοπόλεως βασιλικὴ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ ἡ τύχη τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς, ἐν Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς Τόμ. Ζ΄ (1902) 5. 661 – 694.
- *100) Παπαδοπούλου Χρήστου Περιγραφή μονῶν τινῶν τῆς νήσου Κύπρου μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων, ἐν Σωτήρι Τόμ. ΙΓ΄ (1900) σ. 315 κ. έ. Τόμ. ΙΔ΄ (1901) σ. 303 κ. . 342 κ. ε 376 κ. ε
- * 98) » Σημειώσεις ἐξ Ἀγίου Λαυρεντίου, αὐτόθι σ. 122 κ.ε
- * 99) Ἡ ἐν τῷ νησίῳ Σωζοπόλεως βασιλικὴ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ ἡ τύχη τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς, ἐν Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς Τομ. Ζ΄ (1902) σ. 661-694.
- 101) Pasini Ταυρίνου
- 102) Reich Παλίμψηστα Ἀθηνῶν.
- 103) Rocchi Κρυπτοφέρρης (Grottaferrata).
- 104) Rühl Σικελίας.
- 105) Sabas Specimina Palaeographica.Ἐν [Μόσχα. 1863.
- 106) Σάθα Κωνστ. Μετοχίου Παναγίου Τάφου ἐν Κων/πόλει.
- *107) » Ἐκθεσις πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως περὶ τῆς ἀποστολῆς μου πρὸς ἐξερεύνησιν τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις ἀποκειμένων ἀνεκδότων μνημείων τῆς κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας Ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἐν Βενετία. 1872.
- 108) Σακελλίωνος Πατμιακὴ βιβλιοθήκη.
- 109) » Ἀθηνῶν.
- 110) Stevenson Codices Palatini Βατικανοῦ.
- 111) » Codices Reginae Suecorum Βατικανοῦ.
- 112) Stornajolo Codices Urbinates Βατικανοῦ.

Σε επόμενη καταγραφή βιβλιογράφων ο Σπύρος Λάμπρου καταγράφει τους κτήτορες κωδικών. Σε αυτούς δεν συμπεριλαμβάνει τους επιστολογράφους, των οποίων οι επιστολές εκδόθηκαν στα μνημεία της ιστορίας των Αθηνών του κυρίου Καμπούρογλου. Επίσης, δεν αναφέρεται στους αυτόγραφους αλλά ούτε τους κώδικες του Buchon.⁴⁵

Θα αναφέρουμε στη συνέχεια μερικά παραδείγματα από αυτές τις καταγραφές.

ΙΕ΄ αιώνας. Ἄλφόνσος.⁴⁶

Έγραψε ένα μέρος από τους κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης, τους κώδικες Παρισίων υπ' αριθμόν 2161. Περιέχονται κώδικες του Γαληνού που χρονολογούνται κατά τον 15ο αιώνα.

Ο συγκεκριμένος κώδικας αποτυπώνεται ως εξής:

Montfaucon Palaeographia Graeca σ. 86. Omont Inventaire sommaire des manuscrits Grecs de la Bibliothèque Nationale. Έν Παρισίοις 1888. Τόμ. Β΄ σ. 207.

1401. Μιχαήλ Κοτύλης ιερέυς.⁴⁷

Βρισκόταν στην κατοχή του ο κώδικας υπ' αρ. 246 , ο οποίος βρισκόταν στο Άγιο Όρος, στη μονή Κουτλουμουσίου. Ο κώδικας αυτός περιείχε στοιχεία γραμματικής και δημώδεις στίχους του Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου.

Στο τελευταίο τμήμα της Γραμματικής βρισκόταν καταγεγραμμένο το εξής:

«Ὡσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα
καὶ οἱ θαλαττεύοντες εὐρεῖν λιμένα
οἱ νοσοῦντες δὲ τυχεῖν ὑγείας,
οὕτω καὶ οἱ γράφοντες βιβλίου τέλος.

⁴⁵ Σπ. Λάμπρος, *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα*, Αθήνα 1892, σ. 53.

⁴⁶ Σπ. Π. Λάμπρου, *Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και Κτήτορες κωδικών κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας*(1902), σ. 11.

⁴⁷ Σπ. Π. Λάμπρου, *Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και Κτήτορες κωδικών κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας* (1902), σ. 12.

Πέρασ ἐνταυθι τῆς παρούσης νῦν δέλτου
 τῆς τῶν σοφιστῶν ἐκμαθήσεως ὄντως
 τῆς τῶν σοφιστῶν ἐκμαθήσεως ὄντως
 γραμματοειδοῦς φιλοσόφου τ' ἂν ἄρξης
 καὶ πληρωτικῆς πολυτρόπου σοφίας.
 Τετελείωτο δ' ἐν ἔτει κοσμογένους,
 χιλιάς ἑξᾶς καὶ δις τετρακοσίους
 χρόνοις σὺν ἄλλοις, ἀπλῆς δεκάς δεκάδος·
 ἐννάς πρὸς τούτοις σὺν καὶ ἰνδικτιῶνος
 Ιουλίῳ τε μηνὶ εἰκάς ἐννάτη».

Σπυρ. Π. Λάμπρου

Ο κατάλογος αυτός βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Αγίου Όρους με του ελληνικούς κώδικες και συγκεκριμένα στην Κανταβριγία. 1895. Τόμ. Α' σ. 305.

Οι ίδιοι στίχοι της ίδιας χρονολογίας είχαν βρεθεί στον κατάλογο των αγιορείτικων χειρογράφων. Αυτή όμως η χρονολόγηση δεν είναι σωστή. Ο Λάμπρου θεωρεί ότι πρέπει να αναλυθούν οι στίχοι σε 6000.

Το έτος 1401 συμπίπτει με την ένατη ἰνδικτιώνα. Για τον λόγο αυτό δικαιολογείται και η παράλειψη του αριθμού της ἰνδικτιώνας. Ακόμα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στο σημείωμα αυτό οι λέξεις Μιχαήλ καὶ Κοτύλη είναι διορθωμένες κι έχουν φραφτεί εκ νέου δια χειρός.⁴⁸

Μοναχὸς Ἀθηναῖος ἀνώνυμος.⁴⁹

Βρισκόταν στην κατοχή του ο κώδικας υπ' αριθμόν 785, βρισκόμενος στο Άγιο Όρος στη μονή των Ιβήρων, περιέχοντας τὸν τριαδικὸν ὕμνον τοῦ Θεκαρᾶ, τον οποίο χάρισε στον ἱερέα Δαμασκηνὸν Κουτζόν. Στο τέλος του κώδικα υπάρχει το εξής σημείωμα: Αὕτη ἡ βίβλος τοῦ Θεκαρὰ ὑπάρχει τοῦ παπᾶ Δαμασκηνοῦ τοῦ Κουτζοῦ τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης, ἐκτήσατο δὲ αὐτὴν δωρεὰν ἀπὸ τινος μοναχοῦ Ἀθηναίου.⁵⁰

⁴⁸ Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου - Τα Σωζόμενα (Τόμος Β')*. Αθήνα 1880, σ. 74.

⁴⁹ Σπ. Π. Λάμπρου, *Αθηναῖοι Βιβλιογράφοι και Κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας* (1902) σ. 14.

⁵⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 16.

Κλήμης Λαγνιότης ιερομόναχος.

Κι αυτός ο κώδικας κατατάσσεται σύμφωνα με τον Λάμπρου σε αυτούς που εντοπίστηκαν στην Αθήνα.

Βρισκόταν υπό την κατοχή του ο κώδικας υπ' αριθμόν 2071 και βρισκόταν στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών. Δεν συμπεριλαμβάνεται ο κώδικας του Σακκελίωνος, τον οποίο φανέρωσε ο Νίκος Βέης. Σε αυτόν εντοπίζεται η λειτουργία του Αγίου Ιωάννου και του Χρυσοστόμου. Επίσης, συναντά κανείς τη λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου, στην οποία παρατηρεί κανείς τον όμορφο γραφικό διάκοσμο και τις εικόνες του Ιωάννη Χρυσοστόμου, του Μέγα Βασιλείου και του Αγίου Γρηγορίου. Στο πρώτο φύλλο της εισαγωγής συναντά κανείς το εξής σημείωμα:

«Ἡ παροῦσα λειτουργία ὑπάρχει τοῦ ἐν ἱερομονάχοις παπ' κῦρ κλήμεντος· τοῦ λαγνιότου• ὅπου εἶναι εἰς ταῖς ἀθήναις : ~ Ἐν τέλει δὲ τοῦ ὅλου κώδικος• Ἡ παροῦσα θεία καὶ ἱερᾶ λειτουργία ὑπάρχει ἐμοῦ κλήμεντος ἱερομονάχου τοῦ κρητός. Ἀμέσως δὲ κατωτέρω ἄλλῃ χειρὶ κακῶς γεγραμμένα τάδε• Το παρὸν βιβλίον το ἀφιέροσεν ὠ ἄνοθε ἱερομόναχος εἰς το μοναζήρη τοῦ πρωφίτου ἕλιου τοῦ ἐν τη νήσω σά[μφ ;]»

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο συγγραφέας του κώδικα αυτού αποτελεί το ίδιο πρόσωπο με τον κτήτορά του.⁵¹

Ἰωάσαφ πνευματικός.

Είχε στην κατοχή του τον κώδικα υπ' αριθμόν 455, ο οποίος βρίσκεται στην Αλεξάνδρεια στην πατριαρχική βιβλιοθήκη, και περιέχει ευχολόγια και γραφές από τον Μιχαήλ αμαρτωλό τον μοναχό. Στο τέλος συναντάται το εξής σημείωμα:

⁵¹ Σπ. Λάμπρου, *Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και Κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας*(1902), σ. 15.

«Τέλος εἴληφε σὺν θεῷ τὸ παρὸν εὐχολόγιον: τοῦ πν(ευματ)ικοῦ κυροῦ Ἰωάσαφ ἐκ τὰς Ἀθήνας: ἔτους ζθ', ἰνδ. δ', μηνὶ Μαρτίῳ δ'. Gardthausen Catalogus Codicum Graecorum Sinaiticorum. Ἐν Οξωνίῳ. 1886 σ. 259».

5.2. Πανηγυρικός Λόγος «25^η Μαρτίου 1905»

Το συγκεκριμένο έργο του αφορά έναν πανηγυρικό λόγο του ίδιου ως καθηγητής Ιστορίας του εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, με προσφώνηση του Ιωάννη Μεσολωρά, ο οποίος αποτελούσε αντιπρύτανης του πανεπιστημίου.

Ο συγκεκριμένος πανηγυρικός του λόγος εκφωνήθηκε την 25η Μαρτίου του 1905, αναφερόμενος στον ελληνισμό και στον Χριστιανισμό. Δίνει έμφαση στην εορτή της Θεοτόκου και στην ανάγκη του ανθρώπου να στραφεί προς τα θεία. Συνενώνει την αξία του ελληνισμού με αυτή του Χριστιανισμού, δίνοντας μια γεύση στον λόγο του για το σκίρτισμα της επανάστασης που ένιωσαν οι αγωνιστές μας, χάρη στη βοήθεια του Θεού. Θεωρεί ότι το γένος αναγεννάται ολόκληρο μια τέτοια μέρα, καθώς οι αγωνιστές του '21 πολέμησαν με θέρμη και θεϊκή προστασία για την ελευθερία τους.⁵²

«Ἕμνήθη τοσάκις ἡ μεγάλη ἡμέρα, ἦν ἐορτάζομεν σήμερον, ἀντήχησαν ὑπὲρ αὐτῆς παιᾶνες ἀπανταχοῦ τοῦ ἐλληνισμοῦ ἔτη ἤδη μακρὰ, ὀλίγον πλέον ἀπέχοντα τῆς ἑκατονταετήρου ἐορτῆς, καὶ ὁμως ὁ Ἕλληνας αἰσθάνεται πάντοτ' ἐκ νέου τὴν ἀνάγκην νὰ στρέφῃ πρὸς αὐτὴν τοὺς ὀφθαλμοὺς, ὡς δὲν παύεται ὁ Χριστιανὸς ἐορτάζων κατ' ἐνιαυτὸν τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος. Τὸ γένος οἰοεὶ ἀναγεννᾶται καὶ ἀναβαπτίζεται τὴν ἡμέραν ταύτην εἰς νέαν κολυμβήθραν, καὶ, ὅταν σημάνη τὸ ἐωθινὸν ἐκάστης 25 Μαρτίου, ἡ φυλὴ ὅλη, ἦν περισκέπει ὑπὸ τὰς πτυχὰς αὐτῆς ἡ γαλανόλευκος, βαυκαλᾶται μὲ τὰς ἐπφδοὺς τοῦ μεγάλου ἀγῶνος, καὶ σκιρτᾷ ἡ καρδία, καὶ ἀναπάλλεται κατενώπιον ἡμῶν ἡ μαγικὴ φαντασμαγορία τοῦ ἔθνους, περιχορεύοντος ζαλόγγειον χορὸν θανάτου καὶ ἐν μέσῳ τοῦ ὀρυμαγδοῦ τῶν ὀπλων χαιρετίζοντος, ὡς οἱ οἱ ἀρχαῖοί ποτε τῆς Κρήτης Κουρήτες τὸν νεογέννητον Δία, τὴν ἀρτιγενῆ θεὰν Ἐλευθερίαν.»

⁵² Σπ. Λάμπρος, *Ελληνίδες Βιβλιογράφοι και Κυρία Κωδίκων κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1903, σ. 16.

Ακόμα, βλέπουμε ότι τονίζει τη γενναιότητα των Ελλήνων κάνοντας αναδρομή στο παρελθόν, στις μάχες του Μαραθώνα κατά των Περσών. Μέσα από όλες αυτές τις μάχες ο Έλληνας κατάφερε να κερδίσει την ελευθερία του και την ανεξαρτησία του και να αποτινάξει τη δουλεία.

«Οιονεί πλήττει τὰ ὄτα ἡμῶν ἀκόμη ἔναυλος, ὡς ποτε τῶν εὐφραντάστων ἀγριτῶν τοῦ Μαραθωνίου ἄλσους ἐπτακόσια ὅλα ἔτη μετὰ τὴν κατὰ τῶν Περσῶν νίκη, ἢ κλαγγὴ τῶν ὄπλων καὶ ἡ βοή ἵππων χρεμετιζόντων καὶ ἀνδρῶν μαχομένων. Οἰονεί βλέπομεν δι' αὐτῶν ἡμῶν τῶν ὀφθαλμῶν ἀναθρώσκουσιν ἐκ τοῦ λύθρου καὶ τῶν ἐρειπίων γῆς αἵματοβρέκτου, ἐκ τοῦ βάθους τῶν τάφων μαρτύτων ἀθανάτων δαφνοστερὴ τὴν Νίκη, ἐν μέσῳ τῶν ἰαχῶν τῆς γηθοσύνης καὶ τῶν ὠσαννὰ τοῦ θριάμβου ἔθνους ἀποτινάξαντος τὴν ζυγὸν δουλείας ἐπανειδίπτου. Ἄλλὰ δὲν φέρεται μόνον ὁ νεῦς ἡμῶν εἰς τὰς ἡρωικὰς ἅμα καὶ ἐπωδύνους ἐκείνας ἡμέρας, καθ' ἃς ὁ τέως δοῦλος ὄρθωσεν ελευθέραν τὴν κεφαλὴν, καθ' ἃς τὸ ἔθνος ἀνέπτυ παλίνζωον, καθ' ἃς ἐπλάσθη καὶ πάλιν Ἑλλὰς ἐκεῖ ὅπου χθιζὰ καὶ πρῶιζα ὑπῆρχον μόνον Ἕλληνας κλίνοντες τὸν αὐχένα. Ἡ ψυχὴ ἡμῶν πλανᾶται εἰς τὰ βάθη τῶν μακρῶν αἰώνων καὶ ζητοῦμεν νάντλήσωμεν ἐξ αὐτῶν φρόνημα καὶ θάρρος, νὰ πορισθῶμεν ἐξ αὐτῶν διδάγματα ἐξηγοῦντα τὰ θαῦμα, ἐνθαρρύνοντα τὸ γένος, ἐπιρρωνύοντα τὴν πίστιν τῆς φυλῆς εἰς τὰς ἰδίας αὐτῆς δυνάμεις.»⁵³

Ἡ 25η Μαρτίου δὲν ἀποτελεῖ μόνον μια ἀρχὴ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ελευθερία καὶ τὴν ἀνεξαρτητοποίηση τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ σηματοδοτεῖ τὴν ἀθανασία τοῦ ἔθνους μας. Τὴν ελευθερία αὐτὴ τὴν συσχετίζει με τὴν πνευματικὴ ελευθερία ποὺ μας προσφέρει ὁ Χριστιανισμὸς μέσα ἀπὸ τὴν πίστη μας. Μέσα ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἐπιστρέψαμε στὴ γαλήνη καὶ στὴν ελευθερία. Ἀπελευθερωθήκαμε ἀπὸ τὰ πολυετῆ δεινὰ, τὶς δοκιμασίες καὶ τὶς δυσκολίες, γεγονὸς ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα θεϊκὸ δῶρο μετὰ ἀπὸ ὅσα ἡ Ἑλλάδα ἔχει υποστεί.

«Ἡ 25 Μαρτίου δὲν εἶνε μόνον ἡ ἀμφιετηρὶς τῆς παλιγγενεσίας, ἢ πανήγυρις τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως, ἀλλὰ καὶ συμβολίζει τὴν

⁵³ Σπ. Λάμπρος, *Οἱ Ενεργεταὶ καὶ Καθηγηταὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*, Ἀθῆνα 1896, σ. 23.

ἀθανασίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ, μᾶς παρουσιάζει τὸ διὰ τῶν λαβυρίνθων τοῦ χρόνου αἰῶνιον καὶ αἰωνόδιον τοῦ ἔθνους. Τὴν ωραίαν ἐκείνην, τὴν ἀλησμόνητον ἐκείνην πρωίαν, καθ' ἣν ὁ ἱερεὺς τοῦ Ὑψίστου ἐκάλεσε τὸ πρῶτον τοὺς πιστοὺς ἐλευθέρους εἰς ναὸν ἐλεύθερον διὰ νὰ εὐλογήσωσι τὸν Κύριον, τὸν δωρησάμενον τὴν ἐλευθερίαν, ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους, ὅστις εἶχεν ἀπορρίψει τὰ βιβλία χάριν τοῦ ὄπλου, ἐπιστρέφων εἰς τὰς μελέτας αὐτοῦ, ἠδύνατο οὐ μόνον νὰ πανηγυρίσῃ συνεορτάζων, ἀλλὰ καὶ νὰ διδάξῃ τοὺς ἀπελευθερωθέντας. Ἦδύνατο νὰ δείξῃ διὰ τοῦ δακτύλου τὴν πάτριον ἐκείνην γῆν, ἣν δὲν ἐμόλυνε πλέον τοῦ Ἀγαρηνοῦ ὁ πούς, καὶ, ἀναπολῶν τῆς μακρᾶς δουλείας τοῦ ἔθνους τὰ δεινὰ, τῶν πολλῶν τοῦ παρελθόντος αἰώνων τὰς δοκιμασίας, τῶν ἀποφράδων ἡμερῶν τὰς δυσβαστάκτους τύχας, καὶ συνεκρωνῶν μετὰ τοῦ λευῖτου τὸ «Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου δέσποτα», ἠδύνατο νὰ παραστήσῃ τὸ μέγεθος τοῦ ἀπροσδοκίτου θεϊκοῦ δώρου τῆς ἀπολυτρόσεως. Αὐτὴ ἡ γῆ, ἣν πατεῖτε σεῖς σήμερον ἐλεύθεροι, ἠδύνατο νὰ εἶπῃ, εἶνε γῆ μαρτυριχῆ, εἶνε γῆ βρεγμένη μὲ τὸ αἷμα, ἐζυμωμένη μὲ τὸ δάκρυ γενεῶν ἀναριθμητῶν, αἵτινες τὴν εἶσαν περιπίπτουσαν ἀπὸ κατακτητεῦ εἰς πορθητὴν, ἀπὸ Ἐυνάστευ εἰς δεσπότην.»⁵⁴

Επίσης, αναφέρεται στους προγόνους των Ελλήνων, οι οποίοι θυσιάστηκαν, ταπεινώθηκαν, τυρρανήθηκαν και θανατώθηκαν με βίαιο συχνά τρόπο, για τη σωτηρία της πατρίδας. Τα μνημεία που σήμερα συναντάμε και επισκεπτόμαστε αποτέλεσαν στον παρελθόν πεδίο μάχης, στα οποία πολέμησαν μέχρι θανάτου. Όλα αυτά τα μέρη καθώς τα επισκέπτεται κανείς, δημιουργούν εικόνες βασανιστηρίων, κακουχιών και πολέμων.

«Μαζί μὲ τὰ κόκκαλα τῶν πατέρων καὶ τῶν πάππων σας, ἄτινα τώρα σκιστῶσι σπαρταριστὰ ἐντὸς τῶν τάφων, ὡς νὰ ἠσθάνοντο καὶ ἐκεῖνα νέαν ζωὴν, τρίζουσιν ὡς ἐκ τοῦ τρέμου τὰ ἐστᾶ πολυ- ἀριθμῶν ξένων, εἵτινες τοὺς εἶχαν δουλώσει τοὺς εἶχον ταπεινώσει, τοὺς εἶχαν τυρρανῆσει, τοὺς εἶχεν θανατώσει. Ὁ ἥλιος αὐτὸς ὁ φωτίζων τώρα τὰ ἐρείπια τῶν

⁵⁴ Σπ. Λάμπρος, *Οἱ Ενεργεταὶ καὶ Καθηγηταὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*(1896), σ. 26.

κάστρων, ἄτινα σεῖς ἐξ-επορθήσατε, τὰ πεδία τῶν μαχῶν ὅπου σεῖς ἐνικήσατε, τοὺς ἀγροὺς, οὓς σεῖς ἀπηλευθερώσατε, εἶδεν ἐδῶ πανσπερμίαν ἐθνῶν, ἄτινα ἦλθεν καὶ ἐδούλωσαν τοὺς προγόνους σας, ἀλλ' ἦλθον καὶ παρῆλθον, καὶ ἀφήκαν σᾶς πάλιν νὰ σας χαιρετίσῃ ὁ κέσμος ἐλευθέρους χειριστὰς τῶν τυχῶν σας, αὐτονόμους κυρίους τῆς χώρας, εἰς ἣν ἐξ προπάτορές σας ἔδωκαν τὴν ἀναφαίρετον δύναμιν ἑλληνικὴ νὰ μείνῃ διὰ τῶν αἰώνων. Καὶ φυλλομετρῶν μὲ τρέμοντας τοὺς δακτύλους ὁ γηραιὸς διδάσκαλος τοῦ γένους τὰς σελίδας τοῦ ἱστορικοῦ του βιβλίου, τὰς σελίδας ἐκείνας, ὅσαι δὲν εἶχον χρησιμεύσει εἰς αὐτὸν ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ ἀγῶνος διὰ νὰ περιτυλίξῃ τὰς σφαίρας, ἃς εἶχε τοξεύσει μὲ τὰς γηραιάς του χεῖρας ἐναντίον τῶν στέρνων τοῦ ἐχθροῦ τῆς πατρίδος, ἐδύθισε τὸ πνεῦμα εἰς τὸ παρελθόν. Ἐκ τοῦ σκότους τῶν αἰώνων ἀνέσυρε σκηνὰς θλιβερᾶς δουλείας, εἰκόνας ἐρημώσεων φεβερῶν, ὑποτυπώσεις ἡμερῶν, καθ' ἃς ἡ γενέτειρα τῆς ἐλευθερίας εἶχε μεταβληθῆ εἰς πρατήριον ἀνδραπόδων, τὸ ἐνδιαίτημα τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ κάλλους ἐσαβανώθη μὲ πέπλον θανάτου, ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας μετεβλήθη εἰς Ἀδοῦ κευθμῶνα».⁵⁵

Εἶναι γεγονός ὅτι κάθε επισκέπτης ἢ ξένος εκπλήσσεται ὅταν ἐρχεται σε ἐπαφὴ με πληροφορίες ἢ σημεῖα που μαρτυροῦν τὰ βασανιστήρια τῶν Ελλήνων. Μάλιστα, εἶναι γνωστό πὼς πολλὰ ἔργα στον χώρο τῆς λογοτεχνίας ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴ μαχητικότητα ἀλλὰ καὶ τὰ πάθη τῶν Ελλήνων. Ἐπίσης, βλέπουμε τὸν Λάμπρου στη συνέχεια νὰ ἀναφέρει τὴ σημαντικὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς χώρας καὶ τὴ διέλευση τῶν ἀνατολικῶν φύλλων πρὸς τὴ Δύση, διὰ μέσου τῆς Ἑλλάδας. Πάντα ἀποτελοῦσε ἓνα στρατηγικὸ σημεῖο ἐξόρμησης, καὶ πολλοὶ λειτουργοῦσαν μεταναστευτικὰ γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦν στο ἐσωτερικὸ τῆς Ευρώπης.

«Πράγματι ὁ διεξερχόμενος τὰς δέλτους τῆς ἱστορίας εκπλήσσεται πρὸ τοῦ φαινομένου πλήθους ἐπιδρομῶν καὶ πορθητῶν, δηωσάντων ἢ δουλωσάντων τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Αὐτὴ ἡ ἐπίκαιρος θέσις τῶν χωρῶν, ἃς ᾤκησε διὰ τῶν αἰώνων ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μεταξὺ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς

⁵⁵ Σπ. Λάμπρος, *Οἱ Ἐνεργεταὶ καὶ Καθηγηταὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου* (1896), σ. 28.

Δύσεως, μετέβαλεν αὐτὰς εἰς γέφυραν, ἐξ ἧς διήλθον ἔνοπλοι ἐκ τῆς Ἀσίας οἱ κατακτηταί, οἱ ἐπιχειροῦντες νὰ εἰσορμήσωσιν εἰς τὴν Εὐρώπην ἢ ἐξ ἧς διέβησαν οἱ ἐκ τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ὀρμῶντες εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὡς ἔθνη μεταναστῶν ἢ φέροντες ἐπὶ τοῦ στηῦους τὸν σταυρὸν χάριν ἀπελευθερώσεως τοῦ τάφου τοῦ Σωτῆρος ἢ ὡς ἐπίμαχει μνηστῆρες τῆς ἀνὰ τὴν Μεσόγειον θαλασσοκρατίας. Αἱ ἑλληνικαὶ χῶμαι ἐχρησίμευσαν ὡς ἡ κονίστρατῶν ἀγῶνων, ὡς τὸ στρατηγικὸν ὀρμητήριον καὶ τούτων καὶ ἐκείνων. Πᾶσα μεταναστευτικὴ πορεία, πᾶσα κατακτητικὴ στρατεία ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς καὶ ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς εὔρισκεν ἀντικτὴν καὶ ἀναγκαίαν τὴν διάβασιν διὰ τῶν χωρῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Πᾶσα λαϊλᾶ ἔκρηγνυμένη ἐκ τῶν ὀριζόντων τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου συμπαρέσυρεν εἰς τὰς δῖνας αὐτῆς τὴν Ἑλλάδα. Πᾶς κυκλῶν ἀφορμώμενος ἐκ τῆς Ἑσπερίας συνεκλόνει καὶ συνέσπα δίκην ἄλλου σεισμοῦ σύρριζον τὴν πάτριον χθόνα τῶν Ἑλλήνων. Ἄλλ' εἰς τὰ χεῖλη τῶν ἀβύσσων, ἃς διήνοιγεν ὁ ἐννοσίγαιος στρόβιλος, ἀνεφύοντο ἐκάστοτε νέα ἄνθη, ἅτινα καὶ πάλιν ἐμάραιεν ἢ πνοὴ νέου λιβός». ⁵⁶

Ο ἱστορικός μας ωστόσο, θεωρεῖ πως ἡ Ελλάδα δὲν ἦταν ποτέ προορισμένη γιὰ νὰ πεθάνει. Σε κάθε δυσκολία ἐβρίσκει πάντα μια πτυχή ἐλευθερίας καὶ θάρρους. Συγκεκριμένα, ἀναφέρει συντόμως ὅλες τις ἐπιθέσεις που δέχτηκε ἡ Ελλάδα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα με τὸν Ξέρξη μέχρι καὶ τὴ Λατινικὴ ἀλώση τῆς Κωνσταντινούπολης, μέχρι καὶ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἀναφέρει ὅλα αὐτὰ γιὰ νὰ τονίσει τὴν ἐντονη ξενοκρατία που εἶχε υποστεί ἡ χώρα χιλιάδες χρόνια, ἔχοντας σε ὅλη αὐτὴ τὴ διάρκεια τὴ γενναιότητα καὶ τὸ θάρρος, στοιχεῖο που χαρακτηρίζει τὸν ἑλληνισμό.

«Ἄλλ' ἡ Ἑλλάς δὲν ἦτο προορισμένη εἰς θάνατον, καὶ ἔβρεχε πάλιν μάννα ὁ οὐρανὸς, καὶ διετηρεῖτο πάντοτε εἰς τὰς ῥωγμὰς τῶν ἠρημωμένων βράχων μία δρόσου σταγὼν, καὶ διεσώζετο ἀείζων τὸ σπέρμα τῆς ἐλευθερίας, ἕως κομώση αὐτὸ εἰς δένδρον ἀειθαλὲς ὁ ἥλιος τῆς παλιγγενεσίας, ὑφ' οὗ τὰς ζωογόνους ἀκτῖνας ἀρετῶσι λαοί. Μὴ αὐτὴ αὕτη ἡ πόλις ἡμῶν, ἡ πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπου ὑψοῦται ὁ θρόνος τῆς ἑλληνικῆς βασιλείας, δὲν ὑπέστη κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας

⁵⁶ Σπ. Λάμπρος, *Οἱ Ενεργεταὶ καὶ Καθηγηταὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου* (1896), σ. 30.

ἐπανειλημμένας ἀλώσεις ὑπὸ ἀλλοφύλων, δὲν ὑπέκυψεν ἐκ περιτροπῆς εἰς ξένους κυριάρχους, πρὶν ἐπιστῆ ἡ μεγάλη τῆς ἀπολυτρόσεως ἡμέρα; Δὲν ἐκυρίευσεν αὐτὴν ὁ Ξέρξης καὶ δὲν ἔκαυσεν αὐτὴν ὁ περσικὸς δαυλός; Δὲν ἠπειλήσαν αὐτὴν ὡς τὴν βορειοτέραν Ἑλλάδα οἱ Γαλάται, ἀφ' ὧν σωθέντες οἱ Ἀθηναῖοι ἐμελοποίησαν τὸν ὕμνον τοῦ Ἀπόλλωνος τὸν εὐρεθέντα ἐν Δελφεῖς; Δὲν ἐξεπέρθησεν αὐτὴν ὁ Σύλλας, ἔτε τὸ αἷμα ἔρρευσε ἀπὸ τῶν περὶ τὴν ἀγρὰν τόπων μέχρι τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ ἐξεχύθη διὰ τοῦ Διτύλου εἰς τοὺς ἀγρούς; Δὲν κατέλαβε τὴν πόλιν τὸ γερμανικὸν φύλον τῶν Ἐξούλων, τῆς ἐξεδίωξεν ὑπὲρ τὴν ἱστορικὴν Δέξιππον φοιτητικὴ νεολαία τῶν Ἀθηνῶν; Δὲν ἐλαπάτησαν τὸ ἔδαφος αὐτῆς οἱ Γότθοι τοῦ Ἀλαμίχου, καὶ δὲν ἐμυτεύθη, ὅτι ἡ κάθεκτος Γότθος στρατηλάτης εἶδεν ὡς ἐν ὁράματι τὸν Ἀχιλλεῖα ἱστάμενον πάνοπλον πρὸ τῶν τειχῶν καὶ τὴν Πρόμαχον Ἀθηνᾶν περιπολοῦσαν ἐν ὄπλοις τὴν Ἀκρόπολιν; Καὶ ἔπειτα, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐν ἐδυνάστευσαν τῶν Ἀθηνῶν οἱ γαλλικεῖ οἴκοι τῶν Δελαφὸς καὶ τῶν Βριεννίων, καὶ, ὅτε ἡ τόλμη τοῦ τελευταίου Γάλλου Ξουχῆς ἐθραύσθη ἐν τοῖς τέλμασι τοῦ βοιωτικοῦ Κηφισοῦ ὑπὸ τῆς ἐρμῆς τῶν ἐκ Καταλωνίας Ἰσπανῶν, δὲν ἤρξαν τῆς πόλεως εἰ ἀκάθεκτοι ἐκεῖνοι Καταλώνιοι, ὧν τὴν μνήμην διετήρησεν ὁ ἑλληνισμὸς ἐπὶ ἔτη μακρὰ, δίκην κατάρας ἐκτεξεύων εἰς τὸν μισούμενον τὴν ἀπειλὴν νὰ πέσῃ ἔς Καταλάνου χέρια; Καὶ, ὡς εἰ μὴ ἤρχει μία καὶ μένη κατάκτησις ἐξ Ἰσπανίας, δὲν ἐπέδραμεν ἔπειτα τὸ ἀθηναϊκὸν δουκᾶτον ἄλλοι οὐχ ἦττον τῶν Καταλωνίων ὀρμητικοὶ πορθηταὶ οἱ Ναβαρραῖε; Καὶ δὲν• διεδέχθησαν ἔπειτα τοὺς Ἰσπανοὺς αἱ Ἰταλεῖ ἐπὶ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀρχῆς τῶν ἐκ Φλωρεντίας Ἀτζαῖωλῶν, καὶ δὲν ἐπήθη ἐπὶ βραχὺ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἡ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου πρὶν ἢ τέλος κυριαρχήσῃ ἐν τῇ πόλει ὁ Μωάμεθ καὶ μεταβληθῆ εἰς τζαμίον ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ βράχου ἢ Παναγία ἢ Ἀθηνιώτισσα, ὁ ἀρχαῖος Παρθενών; Καὶ δὲν ἐπανῆλθον καὶ πάλιν ἐδῶ οἱ Οθωμανοὶ μετὰ τὰς βραχείας ἡμέρας, καθ' ἃς ἐσκήνωσε κάτωθεν τῆς Ἀκροπόλεως ὁ Βενετὸς Μοροζίνης, δὲν ἐπανῆλθον διὰ νὰ τρομοκρατήσῃ τὴν πόλιν ὁ Χασεκῆς καὶ νὰ ἐξακολουθήσωσι δεσπόζοντες ἐν ταῖς Ἀθήναις τοῦ Περικλέους, ἐν τῇ πόλει, ἣτις εἶχεν ἀναβιβάσει ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου τὴν Εὐδοκίαν καὶ τὴν Εἰρήνην καὶ τὴν Θεοφανῶ, οἱ βοεβύδαι τοῦ σουλτάνου καὶ διὰ νὰ ἐπαίρη τὴν σημαίαν τῆς

ήμισελήνου δισδάρης ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Ἰκτίνου καὶ τοῦ Καλλικράτους, τοῦ Μνησικλέους καὶ τοῦ Φειδίου; Ο ἄρ' ἔπαθεν αἱ Ἀθηναὶ συνέβη ἐν πολλῷ εὐρυτέρῳ μέτρῳ εἰς ὅλον τὸν ἑλληνισμόν. Δὲν ὑπάρχει χώρα ἑλληνικὴ, ἥτις ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῆς 25 Μαρτίου, μέχρι τοῦ 1912 καὶ 1913, μέχρι τῆς σήμερον ἀκόμη νὰ μὴ ἠσθάνθη τὰς ὀδύνας τῆς ξενοκρατίας. Καὶ πρὶν ἔτι ὁ ἰδρυτὴς τοῦ περσικοῦ κράτους, ὁ Κῦρος, δουλώσῃ τὰς μετὰ σθεναρῶν ἀγῶνας πρὸς τοὺς Λυδοὺς διατηρησάσας τὴν ἐθνικὴν ὑπαρξίν ἀνθηρὰς πόλεις τῆς Ἰωνίας καὶ τῆς Αἰολίδος, καὶ πρὶν ἀκόμη μετὰ τὸν Κῦρον ὁ Δαρεῖες καὶ ὁ Ξέρξης ζητήσωσι γῆν καὶ ὕδωρ παρὰ τοῦ ἐντεῦθεν ἑλληνισμοῦ καὶ δουλώσωσι πρὸς ὄραν τὴν Θράκην καὶ τὴν Μακεδονίαν καὶ ζεύξωσι τὸν Βόσπορον καὶ τὸν Ἑλλήσποντον, ὅπως διαβιάσωσι τὰς στρατίας τοῦ ἀπεράντου περσικοῦ κράτους εἰς τὴν ἑλληνικὴν Εὐρώπην καὶ διορύξωσι τὴν ἀθωνικὴν χερσόνησον, ὅπως διαπορθμεύσωσι: τὰς τριήρεις τῶν Περσῶν εἰς τὸ Ἄρτεμισιον καὶ τὴν Σαλαμίνα, συνετάραζαν τὴν ἑλληνικὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐκ βάθρων ἀπὸ τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου καταβάντες οἱ Κιμμέριοι, καὶ κατέλαβον τὴν Κύπρον οἱ Φοίνικες, οἱ Ἀσσύριοι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι». [...]»⁵⁷

Ἔτσι λοιπόν, μέσα ἀπὸ αὐτὸν τὸν λόγο του, εντοπίζουμε χαρακτηριστικὰ πατριωτισμοῦ καὶ φιλοπατρίας. Καταλαβαίνουμε πῶς ὁ Λάμπρου σέβεται καὶ τιμᾶ τοὺς αγωνιστὲς που πολέμησαν γιὰ τὴν χώρα μας. Κατανοεῖ καὶ μελετᾶ τὴν ἱστορία εἰς βάθος γιὰ αὐτὸ γενῶνται αἰσθήματα ἐθνικῆς υπερηφάνιας καὶ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς πεσόντες, ὄχι μόνο τοῦ 1821, ἀλλὰ καὶ τῶν προγενέστερων ἐτῶν. Ὁ Λάμπρου γνωρίζει καλὰ πῶς οἱ συνεχεῖς πόλεμοι τῆς Ἑλλάδας καὶ τὸ ἐντόνο θάρρος που διακατεῖχε τὸν ἑλληνισμό ἀνά τοὺς αἰῶνες, εἶναι αὐτὸ που μας χαρίζει μιὰ ολοκληρωτικὴ ἐλευθερία ἕως καὶ σήμερα.

⁵⁷ Σπ. Λάμπρος, *Οἱ Ενεργεταὶ καὶ Καθηγηταὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου* (1896), σ. 32.

5.3. «Αι Αθήναι περί τα τέλη του Δωδεκάτου αιώνας»

Στο έργο αυτό μας αναφέρει στοιχεία για την Αθήνα μέσα από χειρόγραφα, τα οποία μελέτησε ο ίδιος. Μας παρουσιάζει γεγονότα που έχουν συμβεί στην Αθήνα κυρίως από τον 3^ο αιώνα μ. Χ και μετά.

Το εγχείρημα αυτό του Λάμπρου έχει ως σκοπό να αναφέρει στοιχεία για την Αθήνα του 12ου αιώνα, με τη βοήθεια των έργων του Μιχαήλ Ακομινάτου, ο οποίος έζησε τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα και αποτέλεσε Μητροπολίτης. Το έργο του Μιχαήλ δημοσιεύτηκε από τον αδερφό του Νικήτα, στο Παρίσι, γραμμένο αρχικά σε λατινικά το 1566. Το 1865 δημοσιεύτηκε και στα ελληνικά. Σκοπός του Λάμπρου είναι να εκδόσει τα σωζόμενα στοιχεία του Μιχαήλ Ακομινάτου. Στο κείμενο που παραθέτει έχει διορθώσει τα στοιχεία του λαυρεντιακού κώδικα. Επίσης, στο εγχείρημα αυτό του Λάμπρου μας αναφέρει λεπτομερώς τις αλλαγές και τις διορθώσεις, καθώς και τα στοιχεία επιμελικής διόρθωσης που έχει κάνει.

Έτσι λοιπόν, ξεκινάει το βιβλίο του, αναφερόμενος στην άλωση της Αθήνας από τους Ερούλους. Κατά τον 3ο αιώνα οι Αθηναίοι δέχτηκαν την επίθεση από το συγκεκριμένο λαό και κατάφεραν πολύ σύντομα να ανακτήσουν ξανά την πόλη τους, χάρη στη γενναιότητα του Δεξίππου. Ο Λάμπρου υπογραμμίζει τη γενναιότητα του φιλοσόφου, και τη σημαντική του δράση στην απελευθέρωση της πόλης.⁵⁸

Η Αθήνα κερδίζει την ελευθερία της 267 μ.Χ και συνεχίζει την ανάκαμψη του βίου. Η πόλη της Αθήνας είχε καταστεί ένα μεγάλο πανεπιστήμιο, στο οποίο φοιτούσαν πολλοί νέοι. Πολύ γρήγορα ο Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο Μέγας Βασίλειος ήρθαν στην Αθήνα Και τη διαπότισαν με την ελληνική παιδεία. Η προσφορά τους ήταν πολύ μεγάλη στον πνευματικό τομέα. Πολλοί χριστιανοί φοιτούσαν δίπλα σε σοφούς και η διδασκαλία της σοφιστικής τους ενέπνεε, όπως ακριβώς συνέβαινε και με τον Ιουλιανό. Με το πέρασμα των αιώνων τα δόγματα στην Αθήνα πλήθαιναν, κάνοντας το έδαφος δυσκολότερο για να ριζωθεί ο χριστιανισμός. Στην Κωνσταντινούπολη ωστόσο, θα μπορούσε να εδραιωθεί με καλύτερες βάσεις εκ νέου.⁵⁹

«Περὶ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἔχομεν μέχρι τοῦδε ἐλαχίστας πηγὰς, τὰ δ' ἐγνωσμένα ὀλίγα εὗρηται μάλιστα ἐν τοῖς ἐκδεδομένοις ἔργοις Μιχαήλ Ἀκομινάτου, τοῦ κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας

⁵⁸ Σπ. Λάμπρος, *Ιστορία της Ελλάδος (Τόμος Α')*. Καρόλου Μπεκ, Αθήνα 1886, σ. 73.

⁵⁹ Σπ. Λάμπρου, *Αι Αθήναι Περί τα τέλη του Δωδεκάτου Αιῶνος*, Αθήνα 1878, σ. 10.

δεκάδας τοῦ αἰῶνος ἐκείνου μητροπολίτου τῆς πόλεως. Ἄλλα τὰ ἐκδεδομένα ταῦτα εἶνε πάνυ ὀλίγα, πολλῶ δὲ πλείω τὰ μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτα. Πρῶτον δ' ἔργον τοῦ Μιχαήλ Ἀκομινάτου δημοσιεύθη ἡ εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Νικήταν τὸν Χωνιάτην μονωδία, ἐκδοθεῖσα μετὰ τῆς ἱστορικῆς συγγραφῆς τοῦ Νικήτα τῷ 1566 ἐν Παρισίοις ὑπὸ τοῦ Πέτρου Μορέλλη. Ἐξεδόθη δὲ μόνον λατινιστὶ ἐκεῖτε καὶ τρις ἔπειτα ἀλλαχοῦ ἀναδημοσιευθεῖσα, ἕως τῷ 1865 ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον καὶ ἑλληνιστὶ ἐν τῷ ἑκατοστῷ τεσσαρακοστῷ τόμῳ τῆς Ἑλληνικῆς Πατρολογίας τοῦ Migne. Εἶχε δὲ πρότερον δημοσιευθῆ αὐτῆς ἑλληνιστὶ μόνον μικρὸν μέρος ἐκ τοῦ τέλους ὑπὸ τοῦ Αλλατίου τῷ 1661 ἐν τῷ κατὰ τοῦ Hottinger γραφέντι βιβλίῳ. Μετὰ δὲ τὸν Μορέλλον ἐξέδωκεν ὁ Combefis τῷ 1662 ἐν τῷ τετάρτῳ τόμῳ τῆς Bibliotheca patrum concionatoria μετάφρασιν λατινικὴν τῆς εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Βαίων ὁμιλίας τοῦ Ἀκομινάτου. Πρῶτος δὲ διατρίψας περὶ τὸν ἱεράρχην διὰ μακροτέρων εἶνε ὁ Ἴταλὸς Bandini, προϊστάμενος τῆς ἐν Φλωρεντία λαυρεντιακῆς βιβλιοθήκης, ὅστις ὑπέβαλε τῷ 1767 εἰς τὴν ἐν Παρισίοις Ἀκαδημίαν τῶν Ἐπιγραφῶν καὶ Γραμμάτων λατινιστὶ γεγραμμένην ἐπιστολὴν περὶ Μιχαήλ Ἀκομινάτου καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἥτις ἔπειτα αὐτολεξεὶ ἀνεδημοσιεύθη ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης ἐκείνης ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ κώδικος τοῦ περιέχοντος ταῦτα τὰ ἔργα». ⁶⁰

Πολλοὶ Ἀθηναῖοι δὲν ἐπαψαν νὰ μάχονται ἐνάντια στὴν ἀποψη τοῦ Fallmerayer καὶ νὰ εὐλογοῦνται ἀπὸ ἐπισκόπους καὶ καλογήρους. Παρατηροῦμε ἐπομένως, ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Σπύρος Λάμπρου συσχετίζει καὶ συγκρίνει τοὺς δύο κόσμους, αὐτὸν τῆς Ἀττικῆς καὶ αὐτὸν τοῦ βυζαντίου.

Επίσης, πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ Μιχαήλ ἐζήσῃ τὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 12ου αἰῶνα. Καταγόταν ἀπὸ τὸ γένος Ἀκομινάτων ἔχοντας στὸ πλάι τοῦ καὶ τὸν ἀδερφοῦ τοῦ Νικήτα. Ὁ Μιχαήλ ἦταν ὁ πρωτότοκος καὶ γνώρισε σύντομα τὴν ἱερατικὴ ζωὴ. Τὸν ἴδιο δρόμο ἀκολούθησε καὶ ὁ ἀδερφός τοῦ Νικήτας. ⁶¹ Ὅταν ἦταν ἀκόμα ἐφηβος ὁ Μιχαήλ μετέβη στὸ Βυζάντιο γιὰ νὰ παραδώσει τὴ γραμματικὴ καὶ τὸν ἐπικό κύκλο τῆς χρηστομάθειας. Τα πρῶτα στάδια τῆς μόρφωσής τοῦ, τὰ ἔλαβε στὴν

⁶⁰ Σπ. Λάμπρου, *Αἱ Ἀθήναι Περί τὰ τέλη τοῦ Δωδεκάτου Αἰῶνος* (1878), σ. 11

⁶¹ Σπ. Λάμπρου, *ὁ.π.*, σ. 12.

Κωνσταντινούπολη. Πολύ σύντομα ήρθε σε επαφή με σημαντικές προσωπικότητες που συνέβαλαν πολύ στη μόρφωσή του αλλά και στα διδάγματά του.⁶² Ο Ευστάθιος, επίσκοπος της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε μεγάλο πρότυπο για εκείνον, χάρη στα διδάγματα που του προσέφερε.

«Γνωστά εἶνε τὰ κατὰ τὴν ἄλωσιν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Ἑρούλων καὶ τὴν ἀνάκτησιν τῆς πόλεως διὰ τῆς γενναίας παρορμήσεως τοῦ Δεξιππου καὶ τῆς ἀρωγῆς τοῦ βασιλικοῦ στόλου. Καὶ ἀπεδόθη μὲν οὕτως εἰς τὴν πόλιν ἡ ἐλευθερία• ἀλλ' ἐκ τῶν γεγονότων ἐκείνων καταφαίνεται ἡ παράδοξος ἀνάμιξις τῆς σοφιστικῆς εἰς τὰ πράγματα τοῦ πολιτικοῦ βίου. Τί ἐπέπρωτο• εἰς τὰς Ἀθήνας ἂν δὲν ἔσωζεν αὐτὰς ὁ φιλοσοφῶν Δέξιππος; τίς θὰ ἐγένετο σωτὴρ πόλεως ἀφ' ἧς εἶχεν ἐκλίπει τὸ ἄλλοτε ἐνδημοῦν πνεῦμα τοῦ δημοσίου βίου καὶ τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς καὶ ἣτις εἶχε γεῖνει ἀπὸ αἰώνων ἤδη μετὰ τοὺς χρόνους τῆς παλαιᾶς ἀκμῆς τὸ κατοικητήριον διδασκάλων καὶ μαθητῶν, ἡ παλαιστρα σοφιστῶν καὶ ἐφήβων; Διαφάν Ἀνακτήσασα δὲ τὴν ἐλευθερίαν ἡ πόλις τῷ 267 μ. Χ. συνεχίζει τὸν αὐτὸν καὶ πρότερον βίον, ἀκμάζουσι δὲ καὶ πάλιν τὰ ἐφηβεία καὶ τὰ γυμνάσια. Ἐν ᾧ δὲ περὶ τὰς ὑψίστας τῆς πόλεως ἀρχὰς τοσαύτη ἐπεκράτει ἀκηδία, ὥστε καὶ ἄναρχοι ἔτυχέ ποτε νὰ μείνωσιν οἱ Ἀθηναῖοι, μεγίστη κατεβάλλετο φροντίς περὶ τὰς ἀρχαιρεσίας τῶν κοσμητῶν καὶ σωφρονιστῶν, παιδοτριβῶν καὶ προεστώτων τῆς νεότητος καὶ ὅπως ἂν ἄλλως ἐκαλοῦντο οἱ διάφοροι ἔφοροι τῶν ἐφήβων. Κατήντησε δ' ἡ πόλις νὰ ὁμοιάζη περὶ πολλὰ πρὸς τὰς μικρὰς ἐκείνας τῶν ἐν Γερμανίᾳ πανεπιστημιακῶν πόλεων αἰτίνες, κλεινὸν ἔχουσαι τὸ παρελθόν, ἐν γε τῷ παρόντι τρέφονται αὐτόχρομα παρὰ τῶν σπουδαζόντων νέων. Ὡς δ' ἐν ἐκείναις οἱ φοιτηταὶ τῶν ἀκαδημαϊκῶν σωματείων, κατὰ τὰς ἐνάρξεις τῶν ἑξαμήνων μεταβαίνοντες εἰς τὸν σταθμὸν τοῦ σιδηροδρόμου, προσπαθοῦσι τοὺς νεωστὶ ἀφιγνομένους τῶν φοιτητῶν νὰ προσελκύσωσιν εἰς τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν μεγαλῶνον συμποτικὸν ἢ μονομαχικὸν θίασον, δ' ὁμοίως οἱ ἐν Ἀθήναις νέοι ἐποίουν τακτικὴν ἐνέδραν κατὰ τῶν νεηλύδων τῶν ἀφιγνομένων, σύροντες αὐτοὺς πρὸς τὸν μὲν ἢ τὸν δὲ τῶν σοφιστῶν. Μανθάνομεν δὲ ταῦτα παρὰ

⁶² Σπ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκὰ Ἀνέκδοτα*, Αθήνα 1882, σ. 67.

τοῦ Λιβανίου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, οἵτινες ἦλθον εἰς Ἀθήνας ἵνα ποτισθῶσι τὰ νάματα παιδείας ἑλληνικῆς. Ἀλλὰ καὶ παρὰ πᾶσαν ταύτην τὴν ἀχαλίνωτον ὀρμὴν τῶν σοφιστομανούντων, ὡς ἀποκαλεῖ αὐτοὺς ὁ Θεολόγος, ἡ πνευματικὴ ὠφέλεια δὲν ἦτο μικρὰ, ὥστε οὐ μόνον χριστιανῶν παῖδες ἐφοίτων πρὸς τῶν Ἀθηναίων τοὺς σοφοὺς, ἀλλὰ καὶ εἶχεν ἀκόμη ἢ ἐκ τοῦ σύνεγγυς θέα τῆς ἀρχαίας εὐχλείας καὶ ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας τὴν δύναμιν νὰ ἐμπνέη εἰς φύσεις γενναίας, οἷος ἦτο ὁ Ἰουλιανὸς, τὸν μανικὸν ἐκεῖνον πόθον πρὸς ἀνάστασιν τῶν παλαιῶν καὶ ἐπιχείρησιν τῶν ἀδυνάτων».⁶³

Σε αὐτὴ λοιπόν, τὴ δημοσίευση κάνει μια εἰδικὴ μνεῖα στὴν Αθήνα, μιλώντας για αὐτὴ για τα γεγονότα πολέμου, για τις περιόδους ἀνάκαμψης καὶ μαχητικότητας ἤδη ἀπὸ το 13^ο αἰώνα. Καταλήγει μάλιστα, στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος καὶ στὴν προσφορά τῆς Αθήνας σε ὅλο το μεγαλεῖο τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἀξιών.

⁶³ Σπ. Λάμπρου, *Αἱ Αθήναι Περί τα τέλη του Δωδεκάτου Αἰώνος*(1878), σ. 13.

5.4. «Έκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου προς την Βουλήν των Ελλήνων περί της εις το Άγιον Όρος αποστολής αυτού»

Στο άρθρο του αυτό ο Σπύρος Λάμπρου παραθέτει μια έκθεση προς τη Βουλή των Ελλήνων που αναφέρεται σε σημαντικές έννοιες και απόψεις μετά από την αποστολή του στο Άγιο Όρος. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο ψηλό σημείο του Άθωνος όρου, το οποίο και επισκέφτηκε, το οποίο από την αρχαιότητα έως και σήμερα ήταν αραιοκατοικημένο και ερημώθηκε μετά την πτώση του ελληνισμού. Μετά από αυτό το χρονικό διάστημα αποτέλεσε τόπο ερημιτών και ασκητών, οι οποίοι έπαιρναν την απόφαση να αφοσιωθούν στη λατρεία του Θεού, μακριά από τον κόσμο.

Από τον 9ο αιώνα μ.Χ άρχισαν να κατοικούν αρκετοί μοναχοί και ερημίτες σε αυτή τη χερσόνησο, ιδρύοντας μονές. Αυτές οι μονές όσο περνούσε ο καιρός πλήθαιναν και εξωραϊζονταν από πολλούς μοναχούς ανά τον κόσμο. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και της πτώσης του Βυζαντίου, κατά παράδοξον τρόπο κατάφεραν να διατηρήσουν τις μονές αλλά και να ιδρύσουν νέες, διατηρώντας οι μοναχοί τα δικαιώματά τους. Μετά από αυτή την έδωσαν στην περιοχή το όνομα «Άγιο Όρος», ονομασία η οποία έχει μείνει γνωστή έως και σήμερα.

Το Άγιο Όρος αποτελεί ένα άγιο σημείο, άξιο αναφοράς και μελέτης για πολλούς ερευνητές, μέχρι και σήμερα. Ο φυσικός πλούτος μαγεύει συχνά όλους τους μοναχούς, χάρη στα φυσικά στοιχεία και στη γαλήνη που προσφέρει. Επίσης, κανείς μπορεί να μελετήσει τις βιβλιοθήκες που υπάρχουν μέχρι και σήμερα, με αξιόλογες συλλογές και χειρόγραφα. Για τον λόγο αυτό, πολλοί φιλόλογοι και παντοειδούς επιστήμονες επιλέγουν συχνά το σημείο αυτό ως αντικείμενο μελέτης. Μάλιστα, στις αρχές του 15ου αιώνα, ο τόπος αυτός δέχτηκε τους πρώτους περιηγητές από τη Ρωσία, καθώς και λόγιους Ευρωπαίους. Όλοι αυτοί ασχολήθηκαν με την πανίδα, τη χλωρίδα του Όρους, τον μοναχικό τρόπο ζωής, με τα σημαντικά χειρόγραφα, ενώ άλλοι ερεύνησαν εικονογραφικές και άλλου είδους καλλιτεχνικές μελέτες.

«Ἐκ τῶν τριῶν γλωσσῶν δι' ὧν περατοῦται ἡ ἐν Μακεδονίᾳ Χαλκιδικῇ χερσόνησος ἢ ἀνατολικωτάτῃ εἶνε ἢ εἰς τὸ ὑψηλὸν τοῦ Ἄθωνος ὄρος ἀπολήγουσα καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἀκτὴ καλουμένη. Αὕτη, ἤδη ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἀραιῶς οἰκουμένη, μετὰ δὲ τὴν παρακμὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατ' ὀλίγον ἐρημωθεῖσα, ἐγένετο εἴτα κατοικητήριον

ἐρημιτῶν καὶ ἀσκητῶν, οἵτινες ἐνόμιζον ὅτι οὕτω φεύγοντες τὸν κόσμον καὶ ἐπιδιδόμενοι εἰς τὴν μακρὰν τῆς κοινωνίας λατρείαν τοῦ θεοῦ πληροῦσι τελειότερον τὰ δόγματα τῆς νέας τοῦ Χριστοῦ θρησκείας. Κατ' ὀλίγον δέ, ἀπὸ τοῦ ἐνάτου μάλιστα αἰῶνος, ἤρξαντο ἐγκατοικοῦντες συχνότεροι οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ ἐρημίται ἐν τῇ χερσονήσῳ καὶ ἰδρύοντο μοναί, αἵτινες διεῖρρυθμίσθησαν κατὰ μικρὸν εἰς ἰδίαν μοναστικὴν πολιτείαν, ἐξωραΐσθησαν δὲ καὶ ἐπλουτίσθησαν διὰ μοναχῶν ἐξ ἀπασῶν τῶν χωρῶν τοῦ ὀρθοδόξου, κατ' ἐξοχὴν δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ, κόσμου καὶ διὰ τῆς φιλοθρήσκου προστασίας τῶν ἡγεμόνων καὶ μεγιστάνων. Καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν δὲ τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους οὐ μόνον διεσώθησαν αἱ ἤδη ὑπάρχουσαι μοναὶ καὶ ἐτηρήθησαν ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ ἐν τοῖς πλείστοις τὰ δικαιώματα αὐτῶν καὶ προνόμια, ἀλλὰ καὶ νέαι τινὲς ἰδρύθησαν καὶ ἐξηκολούθησεν ἡ ἀθωνικὴ χερσονήσος θεωρουμένη ὡς Ἅγιον Ὅρος, οἷον καὶ ὠνομάσθη καὶ καλεῖται ἔτι καὶ νῦν, ἀποτελοῦν τὴν νοτιοανατολικὴν ἄκρην τῆς Μακεδονίας καταφύγιον μὲν εἰς τοὺς δι' οἰουσδήποτε λόγους ἀφισταμένους τοῦ κόσμου, χώραν δὲ ἀξίαν λόγου καὶ μελέτης. Οὕτω δὴ ἡ φυσικὴ κατασκευὴ καὶ ὁ φυσικὸς πλοῦτος τῆς γῆς, τὸ πολίτευμα, αἱ βιβλιοθήκαι, τὰ ἀρχεῖα, τὰ σκευοφυλακεῖα παρέχουσιν ὕλην σπουδαιστάτην ἐρεύνης εἰς τοὺς ἐπιστήμονας, ὧν ἤδη ἐνωρὶς ἐστράφη ἡ προσοχὴ πρὸς τὸ Ἅγιον Ὅρος. Καὶ δὴ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, ὅτε ἐπεσκέψαντο τὸ Ὅρος πρῶτοι τῶν περιηγητῶν ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ζώσιμος καὶ ὁ Ἰταλὸς Χριστόφορος Βουονδελμόντης, πολλοὶ τῶν Εὐρωπαίων λογίων καὶ ἐπιστημόνων μετέβησαν ἐκεῖσε, διατρίβοντες περὶ τὰξια σπουδῆς. Καὶ τινες μὲν ἠσχολήθησαν περὶ τὴν μελέτην τῆς φύσεως, ἰδίως δὲ τὴν Χλωρίδα τοῦ Ὄρους, ἄλλοι δὲ ἠρεύνθησαν τὰ τῆς μοναχικῆς πολιτείας, ἔνιοι ἐξήτασαν τὰ ἑλληνικὰ ἢ σλαβικὰ χειρόγραφα, ἄλλοι ἐσπούδασαν περὶ τὰρχεῖα τῶν μονῶν καὶ ἄλλοι ἐπεδόθησαν εἰς εἰκονογραφικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς μελέτας.»⁶⁴

Ο Λάμπρου στη συνέχεια, αναφέρει ὅτι πολλές φορές υπήρξαν αρπαγὲς χειρογράφων ἢ συχνά τα ἀπέστειλαν στο εξωτερικὸ για να μελετηθοῦν. Σημεῖο αναφοράς ἀποτελεῖ ὁ Ρῶσος Πέτρος Σεβαστιανῶφ, ὁ ὁποῖος θυσιάσε ἀκόμα καὶ τὴν

⁶⁴ Σπ. Λάμπρου, «Ἐκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἀποστολῆς αὐτοῦ», στήν: *Αἰών*, αρ. φύλ. 3345, 07.10.1880, σσ. 1-2

κυβέρνησή του προκειμένου να μελετήσει τα έργα της τέχνης. Επίσης, υπήρξαν πολλοί μελετητές οι οποίοι αντιμετώπισαν μεγάλες δυσκολίες στην μελέτη αρχείων του Αγίου Όρους. Τα χειρόγραφα χρειάζονται μεγάλη προσπάθεια και βαθιά γνώση της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας. Ο ιστορικός υπογραμμίζει τη σημαντικότητα ενός καλά καταρτισμένου φιλολόγου, ο οποίος θα μπορεί να αναγνώσει τα χειρόγραφα, να τα ερμηνεύσει, να γνωρίζει άριστα αρχαία ελληνική γλώσσα, καθώς και το σύνολο των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Αν δεν είναι εφοδιασμένος με όλα αυτά τα προσόντα θα φέρει εις πέρας το έργο του με πολλή μεγάλη δυσκολία, αν τελικά καταφέρει να ανταπεξέλθει.

«Τινές δ' ὀλίγοι κυριώτατον ἔσχον σκοπὸν τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τῶν χειρογράφων, ὧν οὐκ ὀλίγα ἀπώλοντο διαρπαγέντα καὶ κοσμοῦσι τὰ νῦν βιβλιοθήκας ἀπωτάτας. Μεταξὺ δὲ τῶν κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίως χρόνους μεταβάντων εἰς τὸ Ὅρος ἐπὶ τοιαύταις ἐρεύναις, ὧν τινες ἀπεστάλησαν ὑπὸ ξένων κυβερνήσεων, συχνότατοι ὑπῆρξαν οἱ Ῥῶσοι, ἐν οἷς ἐξέχουσιν ὁ ἀρχιμανδρίτης Πορφύριος Οὐσπένσκις καὶ ἰδίως ὁ Πέτρος Σεβαστιανῶφ, ὅστις ἐθυσίασε μετὰ τῆς ῥωσικῆς κυβερνήσεως πρὸς μελέτην μάλιστα τῶν ἔργων τῆς τέχνης χιλιάδας πολλὰς ρουβλίων. Τῶν ξένων τούτων περιηγητῶν τῶν ἐπισκεφθέντων τὸ Ἅγιον Ὅρος πολλοὶ ὠμολόγησαν τὰς περὶ τὴν ἔρευναν παντοίας δυσχερείας, εἰλικρινέστατα δὲ πάντων ὁ Γάλλος ἀκαδημειακὸς (sic) Em. Miller, ὅστις μετέβη αὐτόσε τῷ 1865. Ἴδου δὲ πῶς συνοψίζει χαρακτηριστικώτατα ὁ φιλόπνονος οὗτος καὶ ἐπιφανὴς λόγιος τὰ παντοῖα ταῦτα ἐμπόδια (Mélanges de Philologie. Paris 1876 σ. 45). «Ἡ ἐλληνικὴ γραφογνωσία, λέγει, θὰ ἐπιφέρῃ βεβαίως εὐάρεστα ἀποτελέσματα, στηριζομένη τὸ μὲν ἐπὶ μακρᾶς περὶ τὰ χειρόγραφα ἐμπειρίας, τὸ δὲ ἐπὶ βαθείας γνώσεως τῆς ἀρχαίας φιλολογίας. Λείποντος δὲ τοῦ ἐτέρου τούτων τῶν ὄρων, αἱ περὶ ἀνακαλύψεων ἐλπίδες ἐλαττοῦνται ἐπαισθητῶς. Οὗτος εἶνε ὁ λόγος δι' ὃν πολλὰ τῶν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ταξιδίων, ἄλλως ἀποβαίνοντα καρποφορώτατα διὰ τὴν ἐπιγραφικὴν καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν, μένουσιν οἰονεὶ εἰπεῖν οὐδαμινὰ ὑπὸ ἔποψιν φιλολογικὴν. Καὶ πράγματι ὁ μὴ δυνάμενος νὰ ἀναγνώσῃ ἐκ πρώτης ὄψεως πᾶσαν οἰανδήποτε ἀρχαίαν γραφήν, ὁ μὴ κατέχων κατὰ βάθος πᾶσαν τὴν ἐλληνικὴν φιλολογίαν, ὁ μὴ γνωρίζων ἅπαντα τὰ ἐκδεδομένα, ὁ μὴ ἐπιστάμενος τὰ ὀνόματα τῶν

συγγραφέων και τῶν συγγραφεῶν τῶν ἀπολεσθεισῶν τί θάπογείνη(sic) ἐν βιβλιοθήκῃ πλήρει χειρογράφων, ὧν τὰ πλεῖστα στεροῦνται ἀρχῆς και τέλους, ἀπέναντι κωδίκων ἠρειπωμένων και φύλλων διεσκεδασμένων ἄνευ τῆς βοηθείας βιβλίων ἐντύπων και κατ' ἀκολουθίαν ἄνευ ἐλέγχου και ἐπικουρίας; Ἄλλως δὲ πρὶν ἢ ὁ ἐρευνητὴς φθάσῃ μέχρι τούτου τοῦ σημείου ὁπόσοι μόχθοι, ὁπόσα δεινά, ὁπόση ἀπώλεια χρόνου!»⁶⁵

Μια ἀκόμη δυσκολία για τους μοναχοὺς ἀποτελεῖ ὁ ελάχιστος χρόνος που εἶχαν προκειμένου να μπορέσουν να ασχοληθῶν με τὸ υλικὸ των βιβλιοθηκῶν. Ἀκόμα, τὸ κλίμα που επικρατοῦσε δυσκόλευε τὴν ἐργασία τους, ἀλλὰ και τὴν καθημερινότητά τους, προκαλώντας πολλὰ προβλήματα υγείας. Φυσικά, ὁ χρόνος που απαιτοῦσε τὸ κάθε χειρόγραφο ἦταν τεράστιος, καθὼς ἔπρεπε να σημειῶνουν και να μελετοῦν πολλές λεπτομέρειες ταυτόχρονα. Παρὰ ὅλες τις δυσκολίες ἡ μελέτη δεν σταμάτησε στιγμή και μάλιστα δόθηκε ἡ ἰδέα να δημιουργηθεῖ ἕνας κατάλογος, ὁ ὁποῖος θα συμπεριλάμβανε ὅλα τα ἐλληνικά χειρόγραφα. Θεωρήθηκε αὐτὸ τὸ ἐγχεῖρημα ἀκατόρθωτο, με ἀποτέλεσμα να μην πραγματοποιηθεῖ. Μάλιστα, ὁ Γερμανὸς Brockhaus, θεώρησε πολὺ σπουδαῖο ἔργο ἕνα τέτοιο ἐγχεῖρημα, εἰδικὰ για τα χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Στὴ συνέχεια ὁμως, ὅπως θα δούμε και παρακάτω παραθέτει ὀρισμένους προβληματισμοὺς σχετικά με τὸ θέμα.

«Ὅποσον ἡ πορεία ὑπῆρξε μακρὰ και βαρεῖα, τοῦ περιηγητοῦ ἠναγκασμένου να ὀδεύῃ ἐπὶ τοῦ ἡμίονου ἐν ὄπλοις και μετὰ σκευῶν, νάναβαῖνη ὄρη δύσβατα και ἀπότομα ἢ ἐνίοτε, ἐξαρτώμενος ἀπὸ τινος σχοινίου, να ὑφίσταται τὰς τρομερὰς συγκινήσεις ταξιδίου ἐναερίου. Πρόσθετε εἰς ταῦτα πάντα τὴν δυσκολίαν τῶν μοναχῶν, τὸ ἀνεπαρκὲς τῶν μετὰ φειδοῦς μεγίστης παρεχομένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις ἐργασίμων ὠρῶν, τὰς ἐπηρεῖας τοῦ κλίματος ὅπερ καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν ἐργασίαν, ἀπάσας τέλος τὰς δυσχερείας τοῦ υλικοῦ βίου και τοὺς συνεχεῖς πυρετοὺς. Ἐπειτα δὲ ὑπολογίσατε τὸν χρόνον ὅστις ἀπαιτεῖται πρὸς ἐξέτασιν ἐκάστου χειρογράφου, πρὸς παράληψιν σημειώσεων, πρὸς ἀντιγραφήν, πρὸς ἀπανθίσματα και θὰ ἴδητε ὁπόσον ὀλίγος χρόνος ὑπολείπεται πρὸς μελέτας ἐμβριθεῖς. Ἀλλὰ καίπερ τοιούτων και τοσοῦτων δυσχερειῶν

⁴ Σπ. Λάμπρου, «Ἐκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου πρὸς τὴν Βουλὴν των Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποστολῆς αὐτοῦ», σσ. 3-4

παρακωλουουσῶν τὴν ἔρευνα, οὔτε αἱ εὐρωπαϊκαὶ κυβερνήσεις ὤκνησαν νὰ μεριμνήσωσι περὶ ἀποστολῶν εἰς τὸ Ἅγιος Ὄρος, οὔτε οἱ λόγιοι ἐδίστασαν νὰναλάβωσι τὸ ἔργον, ὅπερ αὐτοὶ μὲν ὠμολόγουν ἀνεπαρκές, ἀλλ' ὅπερ δὲν ἀπέβη πάντοτε ἀνόνητον. Ἐξεφράσθη δὲ καὶ ἡ ἰδέα περὶ συντάξεως γενικοῦ καταλόγου τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων, οὔ παρίστατο ὁσημέραι μᾶλλον κατεπείγουσα ἢ ἀνάγκη, ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν ἀλλογενῶν μονοῦ ἀκατόρθωτον. Ἴδου πῶς ἐκφράζεται περὶ τούτου ὁ λόγιος ἐφημέριος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρῶσικῆς Πρεσβείας Pischon, ὅστις μετέβη τῷ 1858 εἰς τὸ Ὄρος μετὰ τοῦ Γερμανοῦ ἐκδότου Brockhaus, προτιθεμένου τοιοῦτόν τινα σκοπόν. «Εἰς τὰς εἰδήσεις ταύτας περὶ τῶν ἀθωνικῶν βιβλιοθηκῶν πρέπει νὰ προσθέσω, ὅτι τῇ εἰσηγήσει τοῦ συνοδοιπόρου μου δὲν ἔπαυσα παριστῶν εἰς τοὺς προΐσταμένους τῶν μονῶν ἐν αἷς διέτριψα ὅποσον σπουδαία θὰ ἦτο ἡ σύνταξις γενικοῦ καταλόγου τῶν ἔτι νῦν σωζομένων βιβλίων, ἰδίως δὲ τῶν κατὰ τὸν Ἄθω χειρογράφων. Ἐνιαχοῦ μοὶ ἀπεκρίνοντο ὅτι ὑπῆρχον ἤδη κατάλογοι, ἀλλ' ὅμως εἶδομεν ἐν Βατοπεδίῳ ὅποσον ἀτελῶς ἐγένετο μέχρι τοῦδε ἡ ἐργασία αὕτη. Ἐν γένει ἐννοοῦσιν ἐλάχιστα ἐπὶ τοῦ παρόντος οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἄθωνος, ὅτι τὰ χειρόγραφα δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι καὶ εἰς ἐκείνους οἵτινες δὲν ἐπισκέπτονται τὸ Ὄρος αὐτοί, χωρὶς νὰ εἶνε χρεῖα νὰ χωρισθῶσιν αὐτῶν οἱ σήμερον κατέχοντες αὐτά. Μάλιστα δὲ ἀφ' ὅτου διὰ τῆς συχνοτέρας μετὰ τῶν ξένων ἐπικοινωνίας ἐξηγέρθη ἡ προσοχὴ αὐτῶν περὶ τῆς ἀξίας τῶν τέως ὅλως περιφρονουμένων περγαμηνῶν αὐτῶν, ἀνέστειλαν μὲν τὴν ἀπεμπόλησιν αὐτῶν, ἀλλὰ περιέστησαν εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον, προτιμώντες τὴν τελείαν αὐτῶν ἀποκρυβὴν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν Φράγκων. Εἶθε νὰ ἐπιτύχη ἡ μεγαλοπρεπὴς φωτογραφικὴ ἐπιχείρησις τοῦ κ. Σεβαστιανῶφ, ἵνα τοῦλάχιστον γείνη (sic) κοινὸν ἐπιστημονικὸν κτῆμα μέρος τῶν σπουδαιοτάτων ἐκ τῶν ἔτι περισωζομένων ἐπὶ τοῦ Ὄρους χειρογράφων».⁶⁶

Ἄλλη μια μαρτυρία καὶ ἀποψη ἐκφράζεται γιὰ τὸ Ἅγιος Ὄρος ἀπὸ τὸν Γάλλο ἐκδότῃ τοῦ Πτολεμαίου:

⁶⁶ Σπ. Λάμπρου, «Ἐκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποστολῆς αὐτοῦ», σσ. 6-7.

«Ο δὲ γνωστὸς ἐκδότης τοῦ Πτολεμαίου Γάλλος Langlois, ἐκδίδων τὸ πανομοιότυπον τοῦ ἐν τῇ μονῇ Βατοπεδίου ἐπιφανοῦς κώδικος τοῦ μεγάλου Ἑλληνοῦ γεωγράφου, ἔγραψε τὰ ἐξῆς ἐν τῷ περὶ τοῦ Ἄθωνος προλόγῳ “Jusqu’ à présent l’inventaire des manuscrits découverts du Mont Athos n’ a jamais été fait et aucun des voyageurs qui sont allés spécialement explorer les bibliothèques de cette contrée n’ a essayé de dresser le catalogue de ces depot».⁶⁷

Ένα ακόμα, ζήτημα που τέθηκε εκείνη την περίοδο ήταν ο τρόπος οργάνωσης και κατανομής των χειρογράφων στη βιβλιοθήκη του Αγίου Όρους. Έπρεπε να υπάρξει μια συστηματική εξερεύνηση και μέθοδος για την εφαρμογή αυτού του σκοπού. Αυτό το έργο έπρεπε να εφαρμοστεί από Έλληνες αποκλειστικά, εξηγώντας ο Λάμπρου τους ακριβείς λόγους παρακάτω. Οι μοναχοί διακατέχονταν από εθνική φιλοτιμία, γεγονός που θα διευκόλυνε τις συνεχείς δυσκολίες της έρευνας. Επίσης, ο Λάμπρου θεωρεί ότι ο Έλληνας είχε το χρέος να διαφωτίσει και να ερευνήσει τα αρχαιότερα χρόνια της εθνικής ιστορίας και να τα μελετήσει εις βάθος. Υπήρχε δηλαδή σύμφωνα με την κρίση του ένα υποσυνείδητο χρέος να διακπεραιωθεί η σωστή έρευνα και να προβληθούν τα σωστά και τα εθνικά στοιχεία.

«Οὕτω δ’ ἐχόντων τῶν πραγμάτων προφανῆς καθίστατο ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπὸ Ἑλλήνων ἐξερευνησεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀθωνικῶν χειρογράφων. Λέγων δὲ ταῦτα ἐννοῶ τὴν συστηματικὴν, γενικὴν καὶ μεθοδικὴν ἐξερεύνησιν, ἐπειδὴ ἄλλως ἠξίωσάν ποτε καὶ τῶν ἡμετέρων ὁμογενῶν τινες τὰς βιβλιοθήκας ἐκεῖνας προχείρου τινὸς καὶ βραχείας ἐπισκέψεως. Ἐπρεπε δὲ νὰ ἐπιχειρηθῇ μάλιστα ὑπὸ Ἑλλήνων τὸ ἔργον ἐν χώρᾳ, ἣτις πολλαχῶς εἶνε σπουδαία διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. Τοῦτο δὲ διὰ λόγους πολλοῦς. Ὁ Ἕλληνας, ὅσον καὶ ἂν ἔμελλε νὰ ταλαιπωρηθῇ ἔνεκα τῆς ἀλλαγῆς τοῦ κλίματος καὶ τῆς διαίτης, δὲν ἔμελλε ποτὲ νὰ ὑποστῇ τὰς δεινὰς ἐκεῖνας παθήσεις εἰς ἃς ὑπόκεινται οἱ τὴν Ἀνατολὴν περιερχόμενοι κάτοικοι τῆς Ἑσπερίας. Πρὸ δὲ τοῦ ὁμογενοῦς ἔμελλε νὰ διαλυθῇ πᾶσα οἰαδήποτε ἄλλη δυσχέρεια καὶ δυσπιστία τῶν μοναχῶν, ἂν

⁶⁷ Σπ. Λάμπρου, «Ἐκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποστολῆς αὐτοῦ», σσ. 8.

οὗτος ἐτύγγανέ πως ἐκ τῶν προτέρων γνωστός διὰ τὰς μελέτας αὐτοῦ καὶ τὰ ἔργα καὶ ἂν ἔφερε κατὰ τὴν εἰς τὸ Ὅρος μετάβασίν του τὰναγκαῖα ἐφόδια τῆς πείρας καὶ τὰς προσήκουσας ἀνωτέρας συστάσεις. Ἀπ' ἐναντίας δὲ ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία τῶν μοναχῶν διαθρυπτομένη ἔμελλε νὰ ἐξαγάγῃ τὴν προθυμίαν αὐτῶν καὶ νὰ διευκολύνῃ διὰ παντὸς μέτρου τὰς ἐπιμόχθους ἐρέυνας ἐκείνου ὅστις ἤθελεν ἐπιχειρήσει τὸ βαρὺ ἔργον τῆς συστηματικῆς κατατάξεως καὶ μεθοδικῆς ἐν καταλόγῳ καταγραφῆς τῶν χιλιάδων χειρογράφων τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς ἀγιορειτικαῖς βιβλιοθήκαις. Πλὴν δὲ τούτων πάντων ὁ Ἕλληνας ἐρευνητὴς, χωρὶς τὸ παράπαν νὰ μελήσῃ τῆς λαμπρᾶς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ἔμελλε νὰ ἔχῃ καὶ τὸ χρέος καὶ τὸ διάφορον νὰ ἐνδιατρίψῃ οὐχ ἥττον περὶ τὴν μεσοχρόνιον ἡμῶν φιλολογίαν καὶ νὰ φροντίσῃ περὶ τῆς δυνατῆς ἐκ τῶν χειρογράφων διαλευκάνσεως τῶν μοιραίων ἐκείνων χρόνων τῆς πατρίου ἱστορίας, οἵτινες πρέπει νὰ μελετῶνται τόσῳ συμπαθέστερον, ὅσῳ κακοδαιμονέστεροι ὑπῆρξαν».⁶⁸

Ο ἴδιος ο Σπύρος Λάμπρου σε αὐτὸ το σημεῖο, μας πληροφορεῖ ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν ολοκλήρωση τῶν σπουδῶν του, τὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γραμματείας, καθὼς καὶ τὴ μελέτῃ χειρογράφων ἀπὸ πολλὰς χώρας, διαμόρφωσε τὴν πεποίθησιν ὅτι πρέπει νὰ ἐξερευνηθοῦν οἱ ἀθωνικὲς βιβλιοθήκες. Μάλιστα, ὅταν ἔλαβε θέση υφηγητοῦ καθηγητῆ στο πανεπιστήμιον, θεώρησε σωστὸ νὰ μεταλαμπαδεύσῃ τις γνώσεις του καὶ τις μελέτες στο φοιτητικὸ κοινὸ καὶ νὰ ἐντάξῃ αὐτὴ τὴ θεματικὴ στο διδακτικὸ του πρόγραμμα. Μάλιστα, τὴν ἀνάγκη ἐξερεύνησης τῶν ἀθωνικῶν βιβλιοθηκῶν τὴν ἐξέφρασε στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, με βουλευτὴ τὸν Τιμολέοντα Φιλήμονα. Ἡ συγκεκριμένη κυβέρνησις προέβη στὶς ἀπαραίτητες ἐνέργειες. Ωστόσο, ἡ συνάντησις με τὸν Πατριάρχην δὲν πραγματοποιήθηκε ποτὲ λόγῳ προσωπικῶν αἰτιῶν, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος. Ο ἴδιος ὁ Πατριάρχης ἐδείξε μεγάλη βοήθεια, καθὼς του πρότεινε νὰ προσλάβῃ ἐπιστημονικὸ βοηθητικὸ προσωπικὸ, τὸ ὁποῖο θὰ τὸν βοηθοῦσε στὸ ἔργο του. Μετὰ ἀπὸ τὴ συμβολὴ τοῦ Πατριάρχου ἡ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων ἐδείξε πολὺ πρόθυμη νὰ βοηθήσῃ τὸν Λάμπρου σε αὐτὸ τὸ ἔργο. Παρὰ τὴν γενικότερη ἐλλείψιν ἐπιστημονικῆς ἐρευνας καὶ κατάρτισης, κατόρθωσαν νὰ υλοποιήσῃ ἓνα νέο ἐπιστημονικὸ ἔργο.

⁶⁸ Σπ. Λάμπρου, «Ἐκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἀποστολῆς αὐτοῦ», σ. 11.

«Τρέψας δὲ τὴν προσοχὴν μου ἤδη ἀπὸ ἐτῶν πολλῶν κατὰ τὸν χρόνον τῶν ἐν τῇ Ἀρκτῶα καὶ Ἑσπερία Ἑυρώπῃ σπουδῶν μου εἰς τὴν ἐξερεύνησιν τῶν μεσαιωνικῶν χειρογράφων καὶ τὴν μελέτην τῆς μεσοχρονίου ἡμῶν ἱστορίας καὶ γραμματείας καὶ ἐπὶ τούτῳ τῷ σκοπῷ ἐπισκεψάμενος ὑπὲρ τὰς εἴκοσι βιβλιοθήκας καὶ ἀρχεῖα τῆς Γερμανίας, Αὐστρίας, Ἀγγλίας, Γαλλίας, Βελγίου, Ὀλλανδίας καὶ Ἰταλίας, κατενόησα ἔτι μᾶλλον τὴν ὑφισταμένην ἀνάγκην τῆς ἐξερευνησεως τῶν ἀθωνικῶν βιβλιοθηκῶν καὶ ἐπόθησα νὰ κατατάξω ἀκριβῶς τὰ ἐν αὐταῖς ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Κριθεὶς δὲ μετὰ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐπάνοδόν μου τῷ 1877 ὑπὸ τῆς ψήφου τῆς φιλοσοφικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Σχολῆς ἄξιός νὰ διδάξω ὡς ὑφηγητὴς πρὸς τῷ μαθήματι τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τὸ τῆς ἑλληνικῆς γραφογνωσίας, ἐθεώρησα χρέος μου νὰ σχοληθῶ ὅση μοι δύναμις εἰς μόρφωσιν φοιτητῶν δυναμένων νὰ συνεργασθῶσι ποτε εἰς τὸ τοιοῦτον ἔργον. Καταδείξας δὲ τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπὸ Ἑλλήνων ἐξερευνησεως τῶν ἀθωνικῶν βιβλιοθηκῶν δι' ἀναφορᾶς μου πρὸς τὴν Σ. Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν δ' σύνοδον τῆς ζ' περιόδου ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 5 Δεκεμβρίου 1878 ἠξιώθην, εἰσηγήσει τοῦ φιλοπάτριδος καὶ φιλοτίμου βουλευτοῦ Ἀττικῆς κ. Τιμολέοντος Φιλήμονος, τῆς τιμῆς νὰ περιβληθῶ ὑπὸ τῆς Βουλῆς διὰ τοῦ ἠθικοῦ αὐτῆς κύρους. Ἡ δὲ τότε κυβέρνησις προέβη εἰς τὰς δεούσας ἐνεργείας ἵνα τύχῃ παρὰ τοῦ παναγιωτάτου Πατριάρχου τῶν προσηκουσῶν συστάσεων πρὸς τὴν ἱεράν Κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Κατὰ μὲν τὸ θέρος τοῦ 1879 ἠναγκάσθην διὰ λόγους ἀνωτέρους νὰ ἀβάλλω τὴν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος μετάβασιν. Ἐπιστάντος δὲ τοῦ παρελθόντος ἔαρος ἐκομισάμην θερμὰ τοῦ Πατριάρχου συστατήρια γράμματα ὑπὸ ἡμερομηνίαν 18 Μαρτίου 1880, μέλλοντα νὰ διευκολύνωσι σπουδαίως τὰς ἐμᾶς ἐρεύνας. Ἀλλὰ τὴν ἀκριβῆ καὶ οἷαν ἐπόθουν ἐπιτέλεσιν τῆς ἀνατεθείσης μοι ἐντολῆς ἠδυνάμην νὰ διεκπεράνω ἐπ' αἰσίοις μάλιστα ἂν κατώρθουν νὰ συμπαραλάβω ὡς συμβοηθοὺς τινὰς τῶν ἐν τοῖς γραφογνωστικοῖς μου μαθήμασι δεόντως παρασκευασθέντων καὶ διακριθέντων νέων καὶ ἂν ἤθελον δυνηθῆ νὰ ἐνδιατρίψω καὶ εἰς καλλιτεχνικάς τινὰς μελέτας περὶ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης, ἀκολουθούμενος ὑπὸ δοκίμου καλλιτέχνου. Εὐτυχῶς δ' ἡ Σ. Κυβέρνησις, κατανοήσασα ταύτην τὴν ἀνάγκην,

κατέστησε δυνατὸν τὸ ἔργον ὅπερ ἀνέλαβον, βασιζομένη ἐπὶ τῆς ὑπὸ τῆς Βουλῆς ἐπιδειχθείσης προθυμίας. Οὕτω δὴ ὀφείλω πρὸς τὴν Σ. Βουλὴν λόγον τῶν πεπραγμένων, ἐπειδὴ ἡ παρ' αὐτῆς χορηγηθεῖσα πρόθυμος ἠθικὴ προστασία οὐ μόνον ἐπήνεγκε τὴν φιλότιμον τῆς Κυβερνήσεως ὑποστήριξιν, ἀλλὰ καὶ προὐκάλεσε τὴν ἔνθερμον συναντίληψιν τοῦ παναγιωτάτου Πατριάρχου καὶ τῆς ἱερᾶς Κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν θὰ ἐπετελεῖτο ἐπιστημονικὸν ἔργον, ὅπερ ἄσμενος δύναμαι νὰποκαλέσω καθαρῶς ἑλληνικόν. Χαίρω δὲ ἀναλογιζόμενος ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἣτις ἔν γε τῷ παρόντι ἀπορεῖ νὰ μετᾶσχη καὶ τῶν εἰς τὸν Βόρειον Πόλον ἐπιστημονικῶν πελαγοδρομιῶν τῶν ἐθνῶν τῆς Ἑσπερίας καὶ τῶν εἰς τὰς ἐσχατιὰς τῆς Ἀφρικῆς κινδυνωδῶν ἐκπολιτιστικῶν καὶ ἐρευνητικῶν ἐκδρομῶν, κατῶρθωσε νὰ μεριμνήσῃ τὸ κατὰ δύναμιν περι ἀποστολῆς ἐπιστημονικῆς εἰς χώραν γείτονα καὶ φίλην, πρὸς ἣν συνδέουσιν αὐτὴν κοινὰ ἀναμνήσεις καὶ ἐλπίδες κοιναί»⁶⁹.

Σε αυτό το χωρίο, μας πληροφορεῖ για την αναχώρησή του προς το Ἅγιο Ὄρος, μαζί με συγκεκριμένους φοιτητές του ἀπὸ το πανεπιστήμιο, μαζί με τους οποίους ξεκίνησαν τὸ ἔργο τῆς ἀνάγνωσης καὶ τῆς περιγραφῆς τῶν χειρόγραφων κωδίκων. Ἡ ἐρευνα του υλικοῦ ξεκίνησε ὑπὸ τὴν καθοδήγησή του.⁷⁰ Ἡ βασικὴ του ἐπιθυμία εἶναι νὰ ασχοληθεῖ με τις μελέτες που σχετίζονται με τὴ βυζαντινὴ τέχνη. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐρευνα οραματίζεται νὰ προάγει τὴ γνώση καὶ νὰ διαιωνίσει τὸν πολιτισμὸ, τὸ πνεῦμα καὶ τὴν τέχνη, ἔτσι ὅπως αναπτύσσεται ἀπὸ τα βυζαντινὰ χρόνια κι ἔπειτα. Θεωρεῖ πηγὴ πληροφορήσεως καὶ πνεύματος τὸ Ἅγιο Ὄρος, καθὼς συνδυάζει τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας που καὶ ὁ ἴδιος προασπίζεται μαζί με τὴν προαγωγή τῆς γνώσεως.

«Ἀναχωρήσας εἰς Ἅγιον Ὄρος ἀρχομένου τοῦ Ἰουνίου συμπαρέλαβον ἐκ μὲν τῶν ἐμῶν ἀκροατῶν τοὺς φοιτητὰς τῆς φιλολογίας κκ. Ἰωάννην Παρχαρίδην καὶ Φίλιππον Δ. Γεωργαντᾶν ἐπὶ διετίαν ἀσκηθέντας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ περὶ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ περιγραφὴν τῶν χειρογράφων κωδίκων, διακριθέντας δ' ἐπὶ εὐμαθείᾳ, ζήλῳ καὶ φιλοπονίᾳ,

⁶⁹ Σπ. Λάμπρου, «Ἐκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποστολῆς αὐτοῦ», σ. 13.

⁷⁰ Σπ. Λάμπρου, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Καρόλου Μπεκ (1886)*, σ. 43.

πρὸς δὲ καὶ τὸν φιλότιμον φοιτητὴν τῆς νομικῆς κ. Γεώργιον Γουβέλην. Καὶ οὗτοι μὲν ἔμελλον νὰ ἐνδιατρίψωσι μετ' ἐμοῦ καὶ ὑπὸ τὰς ὁδηγίας μου περὶ τὴν ἐξερεύνησιν τῶν χειρογράφων. Θέλων δὲ νὰσχοληθῶ καὶ περὶ μελέτας ἀναγομένας εἰς τὴν βυζαντιακὴν τέχνην, συμπαρέλαβον δοκιμώτατον καλλιτέχνην, τὸν Ἑλβετὸν κ. Ἐμίλιον Gillieron, ὃν ἐπαξίως ἐξελέξατο ἡ Α. Μ. ὁ Βασιλεὺς ὡς διδάσκαλον τῶν βασιλοπαίδων διὰ τὴν ζωγραφικὴν. Ἀφικθεὶς δ' εἰς τὸ Ὅρος παρέστην κατὰ τὸ ἔθος πρὸ τῆς ἱερᾶς Κοινότητος τῶν μονῶν τῆς ἐδρευούσης ἐν Καρυαῖς καὶ ἐξέθηκα ἐν συνεδρίᾳ αὐτῆς τὸν σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς καὶ τὰς προθέσεις μου, ἐγχειρίσας τὰ συστατικὰ γράμματα, ἐν οἷς τιμιώτατόν μοι ὑπῆρχε τὸ τοῦ παναγιωτάτου Πατριάρχου. Ἐγενόμην δὲ δεκτὸς μετὰ δειγμάτων προφανοῦς ἐνδιαφέροντος καὶ ἐθνικῆς στοργῆς, ἧς τρανώτατον μαρτύριον εἶνε ἡ ἐνταῦθα παρατιθεμένη συστατήριος ἐγκύκλιος τῆς Κοινότητος πρὸς τὰς εὐαγεῖς ἀνὰ τὸν Ἄθω μονάς». ⁷¹

Σε αὐτὴν τὴν ομιλίαν τοῦ γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ πλευρὰ τοῦ Λάμπρου, καθὼς μέσω τῆς πίστεως τοῦ δίνει ἐμφαση στὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος σε συνδυασμὸ με τὴν ἀνακάλυψη χειρογράφων καὶ τὴν προώθηση τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας.

5.5. «Ἑλλάς καὶ Βυζάντιον»

Το συγκεκριμένο ἀρθρο τοῦ Σπύρου Λάμπρου σχετίζεται με τὴν καταγραφή καὶ τὴ μελέτη ἐνὸς συνόλου ἔργων ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνει βιβλία που ἀφοροῦν τὴν πολιτικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα μελετᾶται ἡ γραφή, ἡ γλῶσσα, ἡ τέχνη τοῦ Βυζαντίου. Ἐπίσης, ἀναφέρονται στοιχεῖα που σχετίζονται με τὴ γεωγραφία, τὴν τοπογραφία ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικὰ βυζαντινῶν νομισμάτων που προέρχονται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἐπιπλέον. Συναντᾶ κανεῖς σημειώσεις, προλόγους ἀλλὰ καὶ υπομνήματα που δίνουν φως στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν ἀλλὰ μας πληροφοροῦν καὶ γιὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, ὁ Σπύρος Λάμπρου ἀφοσιώνεται στὴ μελέτη τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, σε ἱστορικὰ στοιχεῖα καὶ σε λεπτομέρειες που προσπαθεῖ

⁷¹ Σπ. Λάμπρου, «Ἐκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἀποστολῆς αὐτοῦ», σ. 14.

συνεχώς να προβάλλει και να ερμηνεύσει μέσα από τις μελέτες του και τα διαβάσματά του. Το άρθρο του «Ελλάς και Βυζάντιον» αποτελεί μια ακόμη απόδειξη ότι ο Λάμπρου αποτελεί έναν από τους πιο αξιόλογους ιστορικούς, αφού μελετά και ερευνά συνεχώς σημαντικές περιόδους της ελληνικής ιστορίας.

Το συγκεκριμένο άρθρο, δεν αποτελεί το πρώτο βυζαντινό δημοσίευμα. Τα προηγούμενα δυο χρόνια είχε δημοσιευτεί ένα βυζαντινό άρθρο στη Λειψία, το οποίο διευθυνόταν από καθηγητή του Μονάχου, των βυζαντινών και νέων Ελληνικών Γραμμάτων τον Krumbacher. Γύρω από αυτό το εγχείρημα συμμετείχαν διάφοροι Έλληνες Βυζαντινολόγοι, γεγονός που αποδεικνύει τη σημαντικότητα της ελληνικής συνεισφοράς σε ένα τέτοιο έργο. Μάλιστα, διαφαίνεται και η εκτίμηση των Ευρωπαίων λογίων προς τους Έλληνες επιστήμονες. Ωστόσο, κι από την πλευρά των Ελλήνων επιστημόνων παρουσιάζεται μια βαθιά επιθυμία και ανάγκη να συμμετάσχουν σε μια τέτοια μελέτη, λόγω εθνικής συνείδησης.

«Το περιοδικό, το οποίο δημοσιεύτηκε από την ακαδημία της Πετρούπολης, δέν αποτελεί το πρώτο δημοδίευμα. Ήδη δύο χρόνια άρχισε να δημοσιεύεται στη Λειψία το Βυζαντιακόν περιοδικόν (Byzareniste Zeitschrift). Αυτό είχε τη διεύθυνση από τον καθηγητή του Μονάχου τον Κρουμβάχερ, ο οποίος αποτελούσε καθηγητής Βυζαντινών και Νέων Ελληνικών Σπουδών. Η συμμετοχή σπουδαίων Ελλήνων Φιλολόγων σε αυτό το περιοδικό αποδικνύει την εκτίμηση, την οποία οι ομοεθνείς έτρεφαν προς αυτόν τον μελετητή. Αλλά ο Κρουμβάχερ είχε την ανάγκη να μελετήσει ολόκληρο τον βυζαντινό κόσμο διαμορφώνοντας γύρω από αυτόν τον χώρο μια κριτική έρευνα».⁷²

Μέχρι τότε τα συμφέροντα της Δύσης είχαν αποσιωπήσει τα γεγονότα του Βυζαντίου. Ο θαυμασμός προς το παρελθόν είχε υποκινήσει τους ερευνητές προς την πραγμάτωση αυτού του έργου. Η έρευνα ξεκίνησε ακριβώς από τον τομέα της τέχνης και της μελέτης της γραμματείας αλλά και από τη μελέτη της νομοθεσίας του Βυζαντίου. Όλα τα χαρακτηριστικά και τα πολιτισμικά στοιχεία του Βυζαντίου αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για την Ανατολή αλλά και για όλη την Ευρώπη. Ενάντια

⁷² Σπ. Λάμπρου, «Ελλάς και Βυζάντιον», σ. 2.

στους Βαρβάρους είχαν να αποδείξουν έναν αξιόλογο πολιτισμό και ηθικοπνευματικές αξίες.

«Μακραίωνες πλάνες καὶ ταπεινά συμφέροντα της είχαν αφήσει το δικό τους σημάδι στα βυζαντινά θέματα. Η γραμματεία και η τέχνη της αρχαιότητας καὶ ο θαυμασμός προς αυτό τον λαμπρό παρελθόνείχε στρέψει τὴν ψυχὴν των ερευνητῶνπρος το Βυζάντιο. Σχετικὰ με το θρησκευτικὸν σχίσμα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως εἶχε αποδώσει η ιστοριογραφία της δυτικῆς Ευρώπης τέφραν καὶ αἰθόλην στις μορφές των βυζαντινῶν χρόνων. Μονοῦ πᾶν ὅτι βυζαντιακὸν ἐθεωρεῖτο ἠθικῶς ἀπόβλητον, πνευματικῶς στρεβλόν, φέρον ἀπαραχάρακιον την σφραγίδα της παρακμῆς καὶ τῆς ἐκπτώσεως. Ἀλλ' ἡ ἔρευνα ἀρχισε να αποδίδειστη γραμματεία, ἡ τέχνη, ἡ νομοθεσία του Βυζαντίου είχαν σήμερα οὐ μόνον ερευνητές, ἀλλὰ καὶ θαυμαστές. Το Βυζάντιον δεν περιφρονεῖται πια, ἀλλάμελετάται. Η μελέτη αυτή δεν ἀπέχει πολυαπό τον θαυμασμό πρὸς το κράτος για μια ολόκληρη χιλιετία και πλέον διέσωσαν μὲν τις παραδόσεις καὶ τὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος, και χρησίμευσαν ὡς προπύργιον της Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ ολόκληρης της Ευρώπης ἐναντίον των βαρβάρων. Εἶχε πλέον τη δύναμη να ἐπιδείξει σημαντικό πολιτισμό, ο οποίος θα αποτελέσει προάγγελος τῆς εἰς Δύσιν ἀπὸ τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς, όπου θα αναγεννηθούν τα γράμματα και οι τέχνες. Μετά καυχῆσεως δὲ δυνάμεθα νὰ εἰπῶμεν, ὅτι εἰς τὴν τοιαύτην παλινόρθωσιν τοῦ ἀδίκως πεπτωκότος οὐ μικρὸν συνετέλεσε η νέα ἐλληνικὴ ἐπιστήμη».⁷³

Παρατηρούμε ἐπίσης, πῶς κατὰ τη διάρκεια της ἔρευνας της ἐπιστήμης, οι Ἕλληνες ἐπιστήμονες ἀλλὰ και οι Ρώσοι συνεργάστηκαν ὑπὸ τον ἴδιο σκοπό, με δεδομένο ὅτι η ἐπιστήμη εἶναι ἐνιαία και δεν χωρεῖ κάποια ἐθνικὴ ἐξύψωση.

«Δὲν ἀποτελεῖ πταίσμα της ἐλληνικῆς ἐπιστήμης, ἂν ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ρωσία ἀνέλαβανμε αὐτὸν τον τρόποσυστηματικὰτη δικαίωση του βυζαντίου μέσα ἀπὸ εἰδικὰ ὄργανα, γεγονός που ἀποτελοῦσε ἐθνικὴ υποχρέωση των Ἑλλήνων. Στον χώρο της ἐπιστήμης δεν ὑπάρχουν

⁷³Σπ. Λάμπρου, «Ἑλλάς και Βυζάντιον», σ. 3.

περιθώρια φθόνου. Η επιστήμη είναι διεθνής και ένιαία, και δεν αποτελεί καμία σημασία αν τὸ βυζαντινὸ λάβαρον δὲν υψωνόταν ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ἰσάρα Ἀθήναις καὶ στισόχθες τοῦ Ναίβιδος. Διὰ τοῦτο προθύμως παρέστησαν οἱ Ἕλληνες βυζαντιολόγοι συνεργάτες τῆς Byzantinische Zeitschrift καὶ θα παραστῶσι οὐχ ἥττον πρόθυμοι συναρωγοὶ τοῦ Βασίλεφσκι καὶ Ῥέγκελ ἐν τοῖς Vizantijkij Vremeniik».

Ἀπόδειξη τῶν παραπάνω ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἰδρυση τῆς Ἱστορικής καὶ Ἐθνολογικής Ἐταιρίας, ἡ ὁποία ἀφοερώνει τὸν σκοπὸ τῆς στο Βυζάντιο. Ἐτσι λοιπόν, ὑπὸ αὐτὴ τὴν σκέψη ἀποφασίστηκε νὰ ἰδρυθῆι τὸ βυζαντινὸ περιοδικό, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου ἐκφράστηκε ἡ ἀποψη περὶ κρατικῆς χορήγησης. Ὅση προσπάθεια κι ἀν ὑπῆρχε ἀπὸ τοὺς συντελεστῆς, ὑπῆρξε μεγάλη ἀνάγκη γιὰ χρηματικὴ βοήθεια.

«Ἰσχυρῆ ἀπόδειξη ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ νέα ἐλληνικὴ ἐπιστῆμη δὲν κίνησε τὸ καθήκον πρὸς τὸ Βυζάντιον, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἔργον ποὺ ἀποδεικνύει τὴν ἰδρυσι τῆς Ἱστορικής καὶ Ἐθνολογικής Ἐταιρίας, τῆς ὁποίας τὸ Δελτίον εἶναι κατὰ σημαντικὸ μέρος ἀφιερωμένον στο Βυζάντιον.».

Τέλος, κατανοοῦμε τὴ φιλοπατρία τοῦ Λάμπρου γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, καθὼς θεωρεῖ μεγάλη τιμὴ καὶ συνεισφορὰ τὴν κάθε ἀνάμειξη με τὴν προώθηση τοῦ πνεύματος καὶ τὴν μελέτη τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς τέχνης. Ὑπάρχει μεγάλη ἀνάγκη νὰ ἀναγνωριστοῦν στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ νὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἐπιστήμονες. Προβάλλει με αὐτὸν τὸν τρόπο ἓνα αἶσθημα ἐυθύνης ἀπέναντι στὴν ἱστορία, τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, τὴν ἐπιστῆμη τῆς ἐλληνικῆς Φιλολογίας καὶ πρὸς τὶς ἐπόμενες καὶ μεταγενέστερες γενιές, οἱ ὁποῖες οφείλουν νὰ μάθουν καὶ φωτιστοῦν ἀπὸ τὶς κρυμμένες πτυχές τῆς ἱστορίας.

«Ἄλλ' ἐκεῖνο στο ὁποῖον ἔδωσαν ἐλπίδες μάλιστα οἱ ἐρευνηταὶ τῶν Ἀθηνῶν ἠδυνήθησαν νὰ καταστήσωσι πράγμα οἱ βυζαντινολόγοι τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ρωσίας, ἐπερειδόμενοι εἰς ἐπισήμους χορηγίας καὶ γενναίας ὑποστηρίξεις, ὧν ἄνευ δὲ εἶνε ἡ διατήρησις τῶν ὀργάνων ἀναφερομένων εἰς αἵτινας δὲν κινουῦσι ἄκομα δυστυχῶς τὰ ἐνδιαφέρον

τῶν πολλῶν. Οὕτω οἱ ἀπώτεροι ἡμῶν κείμενοι πρὸς τὸ Βυζάντιον ἐγείναν πλησιέστεροι αὐτοῦ, καὶ ἄνευ ὑστεροβουλίας οὐδεμιᾶς, ἐπειδὴ οὐδ' εἰς τοὺς Ρώσους ἐρευνητὰς δικαιούμεθα νὰ προσγράψωμεν τοιαύτην, χάριν αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης ἀνέλαβαν τὴν συστηματικὴν διαφώτισιν παρελθόντος, ὅπερ εἶνε τὸ παρελθὸν αὐτοῦ τοῦ ἔθνους τοῦ ἑλληνικοῦ. Διὰ ταῦτα εἰς ἡμᾶς ἐπιβάλλετο κυρίως γιὰ λόγους οὐ μόνον ἐπιστημονικούς, ἀλλὰ καὶ εθνικούς ἢ οικοδόμησις τοῦ μεγάρου εἰς ὃ σήμερον εἴμεθα εὐτυχεῖς συνεισφέροντες μικροὺς μόνον λίθους. Ἄλλ' ἂν βυζαντιακαὶ μελέται πρέπει νὰ τύχωσι καὶ παρ' ἡμῖν ἐπισήμου ὑποστηρίξεως, ὡς εὐτυχῶς ἤδη κατενοήθη ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπισήμου ἀναγνωρίσεως τῶν πρὸς τὴν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα ἡμετέρων ὑποχρεώσεων. Ἄλλ' ἀποκαλύπτοντες τὴν κεφαλὴν εὐλαβῶς πρὸ τῶν προπάππων, μὴ λησμονῶμεν τοὺς πατέρας, διότι ἄλλως κινδυνεύομεν, χωρὶς νὰ δύναται τις νὰ κατηγορήσῃ ἡμᾶς ἐπὶ ἐπάρχει πατραγαθίας, νὰ παριστάνωμεν τὸ μωρὸν θέαμα λαοῦ κομπάζοντος ἐπὶ μόνῃ τὴν παππαγαθία». ⁷⁴

⁷⁴ Σπ. Λάμπρου, «Ἑλλάς καὶ Βυζάντιον», σ. 4.

Επίλογος

Σύμφωνα με όσα μελετήσαμε είμαστε σε θέση να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα. Η εργασία αυτή είχε ως σκοπό να διαφωτίσει κάθε πτυχή της προσωπικότητας του Σπύρου Λάμπρου μέσα από το έργο του και την κοινωνική, πολιτική και ιστορική του δράση.

Παρατηρήσαμε αρχικά, στοιχεία από τη ζωή του μέσα από τα βιώματα του ιδίου αλλά και της οικογένειάς του. Προέρχεται από μια επιφανή οικογένεια, η οποία είχε προσφέρει κατά πολύ στον χώρο των γραμμάτων, των τεχνών αλλά και στην κοινωνία. Πληροφορηθήκαμε για τις σπουδές του και για τα μέρη όπου και επισκέφτηκε και έζησε. Σε κάθε περίπτωση τα προσωπικά βιώματα αλλά και ο τρόπος ζωής του κάθε ανθρώπου, και λεπτομέρειες που σχετίζονται με το πώς εργάζεται και σπουδάζει αποτελούν σημαντικά στοιχεία, καθώς μέσα από αυτά διαμορφώνονται χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς του.

Στη συνέχεια, με δεδομένο ότι έζησε και έδρασε πολιτικά σε μια ταραχώδη εποχή, ήταν φρόνιμο να αναφερθούμε στο ιστορικό πλαίσιο, το οποίο εκελίχθηκε την περίοδο της δράσης του. Υπήρξαν πολλά πολιτικά γεγονότα, πόλεμοι, διχασμοί και προβλήματα, τα οποία σημάδεψαν τη δράση του. Αποκορύφωμα αυτών αποτέλεσε ο εθνικός διχασμός. Μέσα από αυτές τις εξελίξεις παρατηρούμε ότι αναπτύχθηκε η φιλοπατρία του, ο πατριωτισμός και ο πόθος του για υπεράσπιση της εθνικής συνείδησης. Όλα αυτά αποτυπώνονται και στο συγγραφικό του έργο αλλά και στην ιδιότητά του ως ιστορικός.

Όπως είδαμε, υπήρξε ένας δριμύς ιστορικός, που πολλές φορές θεωρήθηκε και ισάξιος του Παπαρηγόπουλου. Αποτελεί μια αξιόλογη πηγή ιστορικών γεγονότων. Μέσα από την ατομική του προσπάθεια και τον μόχθο του κατάφερε να ενδυναμώσει το αίσθημα της εθνικής ευθύνης απέναντι στην Ελλάδα. Όλα αυτά φυσικά, αποτυπώνονται και στο σύνολο των έργων του.

Αφού μελετήσαμε κάποια βασικά χαρακτηριστικά της μόρφωσής του, αλλά και της δράσης του, προχωρήσαμε σε μια παράθεση ορισμένων έργων του, δημοσιεύσεών του αλλά και ομιλιών του. Μέσα από αυτά τα στοιχεία εντοπίσαμε χαρακτηριστικά της έρευνάς του αλλά και της αγάπης του προς την έρευνα. Καταλήξαμε στο γεγονός ότι είναι ένας άνθρωπος κι ένας επιστήμονας απόλυτα αφοσιωμένος σε κάθετι πνευματικό και στενά συνδεδεμένος με τα θεία. Στηρίζει την ελευθερία των Ελλήνων στη βοήθεια του Θεού και θεωρεί το Άγιο Όρος, ένα ιερό

σημείο, από όπου πηγάζει το πνεύμα και η γνώση. Συσχετίζει την πηγή της πίστης και της θρησκείας με την πηγή των αθωνικών βιβλίων, τα οποία θέλησε να μελετήσει και να ερευνήσει μέσα από τα ιδιαίτερα χειρόγραφα των βιβλιοθηκών αυτών.

Τέλος, παραθέσαμε συγκεκριμένα έργα του, τα αναλύσαμε μέσα από αποσπάσματα και καταλήξαμε σε επιμέρους συμπεράσματα. Είναι φανερό πλέον, ότι ο Σπύρος Λάμπρου μάχεται να φανερώσει στις επόμενες γενιές κρυμμένες εικόνες, πληροφορίες και γεγονότα από την ιστορία. Μαγεύεται κυρίως από την εποχή του Βυζαντίου και συχνά απαριθμεί όλα τα κατορθώματα των Ελλήνων, από την αρχαιότητα έως και σήμερα. Το έργο του έχει μεγάλη σημασία και ο ίδιος αποτελεί έναν εμβληματικό ιστορικό αλλά κι έναν σημαντικό πρώην πρωθυπουργό της Ελλάδος σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο για την χώρα.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Δημοσιευμένες Πηγές

Μαυρογορδάτος Γ. Θ., «Τα σπέρματα του διχασμού», στο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Αθήνα 1993.

Ξερόπουλος Γρ., «Λόγοι και άρθρα υπό Σπυρ. Π. Λάμπρου», στα: *Παναθήναια*, Αθήνα 1902.

2. Εγκυκλοπαίδειες-Λεξικά

Αδαμαντίου Αδ., «Λάμπρος Σπυρίδων», στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1931.

Σολωμού Αλ., «Λάμπρος Σπυρίδων», στο: *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*. Αθήνα 1986.

3. Διαδικτυακές Πηγές

Ζαφειροπούλου Σ., «Λίνα Τσαλδάρη: η πρώτη γυναίκα υπουργός», στην ιστοσελίδα: *offline post*, 30 Αυγούστου, 2019, <https://www.offlinepost.gr/2019/08/30/lina-tsaldari-i-proti-gynaika-ypourgos/>, ημερομ. Προσπ. 30/7/2022.

Κατσίκης Απ., «Σπυρίδων Λάμπρος, ο διαμορφωτής του ελληνικού ιστορισμού» στην ιστοσελίδα: *Ηπειρωτικός αγώνας*, 29/07/2020, διαθέσιμο στο: <https://www.agon.gr/istories/36467/spyridon-lampros-o-diamorfotis-toy-ellinikoy-istorismoy/>, ημερομ. Προσπελ. 30/07/2022.

B. Βιβλιογραφία

Βερέμης Θ. & Κολιόπουλος Γ., *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια: από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006.

Βερέμης Θ., «Το κίνημα στο Γουδί ανοίγει τον δρόμο στον Βενιζέλο», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2005, σ. 67-71.

Βερέμης Θ., *Βαλκάνια: από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα δόμηση και αποδόμηση κρατών*, Αθήνα 2004.

Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην Ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 2018

Βήττος Χρ. Δ., *Ο εθνικός διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*, Θεσσαλονίκη 2008.

Γαζή Φ., «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη. Η περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου (1851-1919)», στο: *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. «Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)»*, Αθήνα 2004.

Γιαλουράκης Μ., «Λάμπρος Σπυρίδων», στο: *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1930.

Γιανουλόπουλος Γ., *Η ευγενής μας τύφλωσις: εξωτερική πολιτική και εθνικά μας θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα 1999.

Γρηγορόβιος Φερ., Λάμπρος Σπ., *Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους Μέσους Αιώνα: (Τόμος Β΄), Από του Ιουστινιανού μέχρι της υπό των Τούρκων κατακτήσεως*, Αθήνα 1904.

Ενεπεκίδης Π., *Η δόξα και ο διχασμός: από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης 1908-1918*, Αθήνα 1992.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 15(1978).

Κλάψης Αν., *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923*, Αθήνα 2019.

Λάμπρος Σπ., *Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και κτήτορες Κωδίκων κατά τους μέσους Αιώνας και επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1902.

Λάμπρος Σπ., *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα*, Αθήνα 1892.

Λάμπρος Σπ., *Ιστορία της Ελλάδος (Τόμος Α΄). Καρόλου Μπεκ*, Αθήνα 1886.

Λάμπρος Σπ., *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου - Τα Σωζόμενα (Τόμος Β΄)*. Αθήνα 1880.

Λάμπρος Σπ., *Οι Ευεργέται και Καθηγηταί του Εθνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1896.

Λάμπρος Σπ., *Αι Αθήναι περί τα τέλη του δωδέκατου αιώνας κατά πηγάς ανέκδοτους*, Αθήνα 1878.

Λάμπρος Σπ., *Ελληνίδες Βιβλιογράφοι και Κυρίαί Κωδίκων κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1903.

Λάμπρος Σπ., *Κατάλογος των εν τη κατά την Άνδρον Μονή της Αγίας Κωδίκων*, Αθήνα 1898.

Λάμπρος Σπ., *Κερκυραϊκά Ανέκδοτα*, Αθήνα 1882.

Λεονταρίτης Γ., «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 34 (1979), σ. 15-71.

Λεονταρίτης Γ., *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα 2000.

Μαυρογορδάτος Γ., *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2016.

Μαυρογορδάτος Γ., *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση: οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996.

Μαυρογορδάτος Γ., *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017.

Μουρέλος Γ., «Τα “Νοεμβριανά” του 1916». Στο: *Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Αθήνα 2007.

Μπαλάνος Δημ., «Σπυρίδων Π. Λάμπρος», στο: *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Αθήνα 1929.

Νικολοπούλου Ν. Σ., *Οι υπηρεσιακές κυβερνήσεις στην Ελλάδα. Από την πολιτική πρακτική στην Συνταγματική θεσμοποίηση-Διδακτορική διατριβή*, Αθήνα 1988.

Νυσταζοπούλου Μ. - Πελεκίδου, *Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό*, Αθήνα 1994.

Πέτρου Θεμ. Ηλ., *Ο εθνικός διχασμός στην ομογένεια της Αμερικής και η αρχιεπισκοπεία του Αθηναγόρα*, Αθήνα 2009.

Σβολόπουλος Κ., *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα*, Αθήνα 1999.

Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 1992.

Τούντα-Φεργάδη Α., *Θέματα Ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1940)*, Αθήνα 2005

Τσιριγώτης Δ., *Νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία: διεθνείς σχέσεις και διπλωματία*, Αθήνα 2013.

Χαριτάκης Γ., *Τα ανέκδοτα έργα του Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1921.

Χεμικόγλου Σ., «Ένα νόμισμα δύο κυβερνήσεις», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 75-85.

Χρήστου Θ., *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή – το έργο – η εποχή του*, Αθήνα 1998

Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη νεότερη ελληνική ιστορία, Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001.

Χρήστου Θ., *Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της επανάστασης του 1821*, Αθήνα 2013.

Περίληψη

Ο Σπύρος Λάμπρου γεννήθηκε το 1851 και πέθανε το 1919, αποτέλεσε μια σημαντική προσωπικότητα στην Ελλάδα, αφού υπήρξε πρωθυπουργός της χώρας, αξιόλογος ιστορικός και πολιτικός, με μεγάλη κοινωνική προσφορά. Έχει γράψει ένα σημαντικό σύνολο έργων ιστορικού περιεχομένου, τα οποία αποτελούν σημαντική ιστορική πηγή. Προέρχεται από μια επιφανή οικογένεια, η οποία επίσης είχε συνεισφέρει πολύ στον χώρο της τέχνης και της επιστήμης. Η μεγαλύτερη βαρύτητα που έδωσε ήταν στη μελέτη αρχαίων ελληνικών χειρογράφων και στην προσπάθεια να αναδείξει κρυμμένες πτυχές του παρελθόντος, ιδίως από τη βυζαντινή περίοδο. Το ιστορικό του έργο είναι μεγάλο, αφήνοντας μια μεγάλη κληρονομιά στην ελληνική ιστορία.